

BAR KOKHBA İSYANI VE MS II. YÜZYILDA ROMA İMPARATORU HADRIANUS'UN IUDEIA POLİTİKASI ÜZERİNE BİR İNCELEME¹

A STUDY OF THE BAR KOKHBA REBELLION AND THE IUDEAN POLICY OF THE ROMAN EMPEROR HADRIAN IN THE SECOND CENTURY AD

Fatma TEZCAN

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bilim Dalı, Eskiçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, tezcanfatma332@gmail.com

Kırşehir / Türkiye

ORCID: 0000-0001-9746-2532

ÖZET

Bar Kokhba İsyanı, MS 132-135 yılları arasında Yahudi halkının Roma İmparatorluğu'na karşı girişmiş olduğu askerî, dinî, siyasi ve kültürel açıdan yankı yapan son büyük ayaklanmadır. İlk Büyük Yahudi-Roma Savaşı'nda (MS 66-73) Süleyman Mabedi'nin ikinci defa yıkılmasıyla Yahudiler, hem dinî özgürlüklerini hem de etnik kimliklerini tehdit altında hissetmeye başlamışlardır. İşte ilk savaştan itibaren Roma'nın Iudeia üzerindeki artan baskısı Yahudileri bir kez daha ayaklanmaya teşvik etmiştir. İmparator Hadrianus'un, Iudeia'yı Aelia Capitolina adında bir pagan Roma kolonisine dönüştürmesi, Yahudi dinî uygulamalarını yasaklaması ve Tapınak Dağı'na Jupiter tapınağını inşa ettirmesi gibi faktörler, isyanı tetikleyen ana unsurlar arasında yer almıştır. Bu durum, Yahudi halkı arasında bir kurtarıcı beklentisiyle birleşince, isyan kaçınılmaz olmuştur. Simon Bar Kokhba adında bir kişi, bazı Yahudi din adamları tarafından mesih olarak kabul edilmiş ve halk arasında büyük destek bulmuştur. Böylece Bar Kokhba'nın önderliğinde Yahudiler, Roma'ya karşı ayaklanmışlardır. Onlar, ilk başlarda gerilla savaşı, yeraltı sığınakları ve örgütlü direniş gibi taktiklerle Roma *legion*larına ciddi kayıplar verdirerek başarılı olmuşlardır. Ancak, Roma *legion*ları Yahudilerin mağara sığınaklarını hedef alarak bu son isyanı şiddetli bir şekilde bastırmışlardır. Iudeia büyük ölçüde tahrip edilmiş, binlerce Yahudi katledilmiş, sağ kalanlar ise vatanlarından sürgün edilerek diaspora hayatına zorlanmıştır. Böylece bu son olay, Yahudi Diasporası'nın güçlenmesine ve nüfusunun dünyanın dört bir yanına dağılmasına neden olmuştur. İsyan, Yahudi tarihinde derin izler bırakmış, Bar Kokhba figürü ise bir direniş sembolüne dönüşmüştür. Ayrıca, Yahudi halkının hayatta kalma azmini ve gelecekteki kurtuluş umutlarını şekillendirmede önemli bir rol oynamıştır. Bu çalışmada, Bar Kokhba İsyanı hem tarihsel bağlamda, hem de Roma'nın dinî ve etnik azınlıklara yönelik politikalarının bir yansıması olarak antik ve modern kaynaklar ışığında değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Aelia Capitolina, Bar Kokhba İsyanı, Hadrianus, Provincia Iudeia, Roma *Legionları*, Simon Bar Kokhba, Yahudi Diasporası.

¹ Bu çalışma, değerli hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Senem DİNÇ danışmanlığında yürütülen, “Hellenistik ve Roma Çağlarına Yahudi İsyanları” adlı Yüksek Lisans Tez çalışmasından üretilmiştir.

ABSTRACT

The Bar Kokhba Revolt was the last major military, religious, political and cultural uprising of the Jewish people against the Roman Empire, which took place between 132-135 AD. With the second destruction of Solomon's Temple in the first Great Jewish-Roman War (66-73 AD), the Jews felt both their religious freedom and their ethnic identity threatened. It was the increasing Roman pressure on Iudeia from the first war that once again encouraged the Jews to revolt. Emperor Hadrian's conversion of Iudeia into a pagan Roman colony called Aelia Capitolina, his prohibition of Jewish religious practices, and the construction of the temple of Jupiter on the Temple Mount were among the main factors that triggered the revolt. This, combined with the expectation of a savior among the Jewish people, made rebellion inevitable. A man named Simon Bar Kokhba was recognized as the messiah by some Jewish clerics and enjoyed great popular support. Thus, under the leadership of Bar Kokhba, the Jews revolted against Rome. They were initially successful in inflicting serious losses on the Roman legions through tactics such as guerrilla warfare, underground bunkers and organized resistance. However, the Roman legions violently suppressed this last revolt by targeting the Jews' cave shelters. Iudeia was largely destroyed, thousands of Jews were massacred, and the survivors were exiled from their homeland and forced into a life of diaspora. Thus, this last event led to the strengthening of the Jewish Diaspora and the dispersal of its population around the world. The revolt left a deep mark on Jewish history and the figure of Bar Kokhba became a symbol of resistance. It also played an important role in shaping the Jewish people's determination to survive and their hopes for future liberation. In this study, the Bar Kokhba Revolt will be evaluated in the light of ancient and modern sources, both in its historical context and as a reflection of Rome's policies towards religious and ethnic minorities.

Keywords: Aelia Capitolina, Bar Kokhba, Revolt, Hadrian, *Provincia* Iudeia, Roman *Legions*, Simon Bar Kokhba, Jewish Diaspora.

GİRİŞ

Akdeniz dünyasında büyük bir söz sahibi olan Roma'nın, hâkimiyeti altındaki geniş coğrafya üzerinde yaşayan farklı kültür ve inançlara sahip halklarla olan ilişkileri zaman zaman gerilimli olmuştur. İşte bu gerilimler büyük çaplı isyanlara yol açmış ve *provincia* Iudeia'da Roma egemenliğine karşı patlak veren Bar Kokhba İsyanı bunlardan biridir. Bu isyan, Yahudilerin Romalılara karşı giriştiği son ayaklanma olarak literatürde önemli bir yer tutmaktadır (Schäfer, 2003a: 1-5; Burnstein, 2013: 25). Ama onun öncesinde konuyu pekiştirmek amacıyla Iudeia'nın Roma'ya dâhil edilmesinden ve sonrasında meydana gelen isyanlardan kronolojik olarak kısaca bahsetmekte fayda vardır. Iudeia'da² MÖ 63 yılında³ başlayan Roma hâkimiyeti boyunca Yahudiler, onlarla bir türlü uzlaşmamışlardı. Bu uzlaşmazlığın sonucu, Yahudiler ile Roma rejiminin yerel ve merkezi otoriteleri arasında sık sık yaşanan ve Romalıların galibiyetiyle sonuçlanan askerî mücadeleler olmuştur.

Roma yönetimi, Yahudi dinî ve kültürel uygulamaları üzerinde baskın bir şekilde egemen olmaya çalışmıştır. Bununla birlikte Roma'nın ağır vergi politikaları ve ekonomik baskıları Yahudi halkına adeta tehlike sinyalleri veriyordu.

² Kudüs, kaynaklar arasında farklı isimlerle anılmaktadır. Bu kent için kullanılan isimler; *Hierosolyma*, *Hierousalem*, *Yeruşalayim*, *Hierusalem* ve *Iudeia*'dır. Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus ise, bazı kaynaklarda Iudeia ismi hem Yahudi coğrafyası için, hem de Kudüs kenti için kullanılmıştır. Bu durumda çalışmada Kudüs için "Iudeia" ismi tercih edilmiştir.

³ Bu dönemde Roma'nın doğu sınırlarını tehdit eden korsanlar vardı. Yaklaşan tehlikenin bir şekilde bertaraf edilmesi gerekiyordu. Bunun için Pompeius'a MÖ 67 yılında *Lex gabinia* kanunu tarafından Ege ve Akdeniz kıyılarında hükmetme yetkisi (*imperium proconsulare maius*) verilmiştir. Pompeus, bu yetkiye dayanarak Ege ve Akdeniz kıyılarını korsanlardan temizleyerek bölgede sükûneti sağlamıştır (Cassius Dio, 1925: XXXVI 21-22; Sherwin-White, 1966: 670). MÖ 63 yılında ise uzun bir uğraş sonucunda Iudeia, Pompeius tarafından ele geçirilmiştir. Daha detaylı bkz. Kanael, 1957: 98; Wilson, 1989: 74; Pollard, 2000: 16; Grabbe, 2010: 20; Peltonen, 2019: 59.

Bu da Yahudiler arasında büyük bir hoşnutsuzluğa sebep olmuştur. Zaten dünyada en üstün ırk olduklarını iddia eden Yahudiler, kendilerinden daha aşağı bir ırkın, onlara hükmetmesini bir türlü kabullenemiyorlardı. Bu bakımdan onlar, Roma'nın pagan inancını ve politikasını kendi kimliklerine tehdit unsuru olarak görüyorlardı. İşte bu durum, Yahudiler ile Roma'nın karşı karşıya gelmesini bir şekilde kaçınılmaz hale getirmiştir. Böylece ilk Roma Yahudi Savaşı MS 66-73 yılları arasında patlak vermiştir (Applebaum, 1976b: 635-636; Freyne, 1980: 49, 182-183). Büyük yankı yapan ve ağır bir yıkıcı etkiye sahip olan bu savaş Roma'nın askerî zaferiyle son bulmuştur. Artık Iudeia ve Yahudilerin en önemli dinî merkezleri olan Süleyman Mabedi Romalılar tarafından ele geçirilerek talan edilip yerle bir edilmiştir (Magness, 2002: 189). İlk isyanın bastırılmasından sonra kaçmayı başaran Yahudiler, Iudeia'nın dışında Kyrene, Kıbrıs, İskenderiye gibi Akdeniz'in çeşitli bölgelerine ve Mezopotamya'ya dağılarak MS 115-117 yılları arasında Roma'ya karşı Kiton/Kitos (İkinci veya Diaspora İsyanı) Savaşı'nı başlatmışlardır. Ancak kısa süren bu isyan da Romalılar tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır (Cassius Dio, 1914: LXVIII 32. 3).

Geçmiş deneyimler, Yahudilere ülkelerini kurtarmak için Roma egemenliğine karşı silahlı mücadelede zafer kazanma şanslarının zayıf olduğunu göstermiş olmalıydı. Gerçekten de, geriye dönüp bakıldığında Büyük İsyan'da Yahudilerin başarısızlığı ve Mabel'in eşzamanlı yıkımı, bir Roma eyaleti olarak Iudeia toprakları sorununun sadece askerî yolla çözülemeyeceğinin bir kanıtı olduğu söylenebilir. Ancak, buna rağmen yurtlarından edilen Yahudilerin Roma'ya karşı öfkeleri hâlâ dinmemiştir. Iudeia'daki Roma yönetiminin artan baskısı ve İmparator Hadrianus'un provokatif politikaları, Yahudilerin bu büyük bağımsızlık çabasının fitilini ateşlemiştir. Böylece MS 132-135/36 yılları arasında Yahudiler, Simon Bar Kokhba önderliğinde Roma'ya karşı son kez baş kaldırmışlardır (Goodman, 2007: 468; Burnstein, 2013: 25). İşte bu ayaklanma, MS II. yüzyılda güçlü bir merkezîyetçi yapıya sahip olan Roma İmparatorluğu'na karşı Yahudi halkının dinî ve siyasi bağımsızlık özleminin somut bir yansıması olarak öne çıkmıştır.

Yahudi tarihinde derin izler bırakan bu isyan, elbette yalnızca Roma'nın askerî gücüne karşı girişilen bir direniş hareketi değildi. Bununla birlikte Yahudi halkı dinî ve kültürel kimliğini korumak için ideolojik olarak da mücadele etmiştir. Hadrianus'un onlar üzerindeki baskıcı politikası ve özellikle Iudeia'yı pagan usulü bir kent olarak yeniden inşa etmeye yönelik girişimleri bulunmaktadır. Onun, Iudeia kentinin yerine Aelia Capitolina adında bir Roma kolonisi kurması, tapınak alanına hem pagan tanrılarının heykellerini, hem de kendi heykelini diktirmesi ve dinî ritüellere getirdiği kısıtlamalar, haliyle Yahudileri derinden yaralamıştır. Bu da onların nazarında Tanrı'ya karşı büyük bir saygısızlık olarak algılanmıştır. Bu durumda Hadrianus'un alenen uygulamış olduğu bu ağır politikalar, Yahudilerin Roma'ya karşı başkaldırısını kaçınılmaz hâle getirmiştir (Cassius Dio, 1914: LXIX, 12. 1-2; 14. 3; Smallwood, 1976: 433-435).

Bu gergin ortamda mesihçi beklentilerle dolu Yahudi toplumu, ironi olarak söylemek gerekirse adeta dört gözle kendilerini kurtaracak bir lider bekliyordu. İşte tam o sırada Yahudiler arasında Simeon Bar Kokhba adındaki karizmatik bir kişi ön plana çıkmıştır. Dönemin en saygın ve Mişna'nın önde gelen hahamı Rabbi Akiva bile Bar Kokhba'nın mesih olduğuna inanıyordu ve onun desteğiyle halk arasında öyle de kabul edilmiştir. Hal böyle iken, Bar Kokhba'nın liderliği ve askerî yetenekleri, isyanın örgütlenmesinde kritik bir kilit rol oynamıştır (Yadin, 1971: 254-256). Başlangıçta Yahudiler için büyük umutlar besleyen direniş, Iudeia'nın demografik, siyasi ve dinî yapısını derinden etkilemiştir. Bar Kokhba'nın mesih olarak kabul edilmesi ve halkın, onun etrafında toplanmasıyla direniş hareketi daha da güçlenmiştir. Ancak Roma İmparatorluğu disiplinli *legion*ları ve baskıcı politikalarıyla isyanı sert bir şekilde bastırmıştır. İsyanın bastırılmasının ardından Yahudiler, kitlesel katliamlara, sürgünlere ve kültürel asimilasyon politikalarına maruz kalmışlardır (Schäfer, 1981).

İsyanın merkezi olan Iudeia bölgesi, hem coğrafi hem de stratejik olarak önemli bir konumda yer almaktadır. Bölge, dinî ve kültürel değerlerin yanı sıra jeopolitik ve askerî açıdan da kritik bir konuma sahiptir. Coğrafi olarak Iudeia; Akdeniz, Necef Çölü ile Sina Çölü arasında yer alan geniş bir sahaya hâkimdir.

Bu bakımdan Iudeia bölgesi, hem çöl hem de Akdeniz ikliminin etkisi altındadır. Yer şekilleri bakımından bölge, düz ve geniş ovaların yanı sıra sarp dağlar, engebeli tepeler ve derin vadiler gibi farklı topografik özellikler içermektedir (Orni ve Efrat, 1973: 8). Bu da bölgenin hem fiziksel yapısının karmaşıklığını hem de çeşitliliğini göstermektedir. Yani Iudeia bölgesi, ovalar, göller ve dağlar açısından oldukça zengindir.

Bu çalışma ile Bar Kokhba İsyanı'nın çeşitli nedenleri, askeri seyri ve sonuçları detaylı bir şekilde incelenerek, hem antik dönemdeki etkileri hem de modern Yahudi kimliğinin şekillenmesindeki rolü analiz edilecektir. Ayrıca, arkeolojik bulgular ve antik kaynaklar ışığında isyanın nasıl ele alındığı üzerine değerlendirme yapılacaktır. Çalışmanın amacı, Bar Kokhba İsyanı'nın dinî, kültürel ve sosyal boyutlarını anlamaktır. Bu bağlamda ilk olarak, Bar Kokhba liderliği altında Yahudi halkının Roma hâkimiyetine karşı örgütlenme ve direniş yöntemleri incelenecektir. Bir sonraki aşamada İmparator Hadrianus'un isyanı bastırma sürecindeki politikaları ve değişen bölgesel yapı üzerindeki etkileri analiz edilecektir. Sonraki adımda da, isyancıların barındıkları bölgede ele geçirilen arkeolojik veriler (sikkeler, yazışmalar gibi mağara buluntuları) kullanılarak isyanın toplumsal ve yerel düzeyde nasıl bir etki ve yaşam alanı bıraktığını değerlendirmek olacaktır. Son olarak, Bar Kokhba İsyanı'nın Yahudi-Roma ilişkileri, erken dönem rabbinik⁴ yaklaşım ve erken Hristiyan dönemi üzerindeki etkileri objektif olarak ele alınacaktır.

Bu çalışma, ilgili literatürün sistematik bir şekilde taranması ve farklı çalışmalar arasında karşılaştırmalı analiz yönteminin uygulanması yoluyla yürütülmüştür. Araştırmanın ilerleyişine göre, bir araya getirilen kaynaklar farklı dönemlere ve perspektiflere göre doğrudan ve dolaylı olarak ayrıştırılmıştır. Ardından karşılaştırmalı bir şekilde analiz edilerek olay örgüsünün tutarlı olup olmadığı değerlendirilmiştir. Sonra da olayla bağlantılı zaman ve mekân dikkate alınarak, eleştirel bir bakış açısıyla etik kurallara uygun biçimde düzenlenmiştir. Toplanan bu veriler, araştırmanın güvenilirliği ve geçerliliği göz önünde bulundurularak incelenmiş; bu derleme kapsamında tasnif edilip sınıflandırıldıktan sonra, neden-sonuç ilişkilerini ortaya koymak amacıyla değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

1. BAR KOKHBA İSYANI'NIN NEDENLERİ

1.1. Hadrianus'un Iudeia Politikası ve Yahudiler Üzerindeki Etkileri

MS II. yüzyılın ortalarında Romalılara karşı çıkan son Yahudi direnişi, İmparator Hadrianus'un saltanatının son yıllarında gerçekleşmiştir (Burnstein, 2013: 25). İlk büyük Roma-Yahudi Savaşı'ndan sonra ağır bedeller ödeyen Yahudileri öfkelenendirip, Roma'ya karşı yeniden ayaklanmaya sebep olan olaylar neydi? Sorusuna yanıt olarak belli belirsiz çeşitli vukuatlar sebep gösterilebilir (Eshel, 2006: 106). Bu bağlamda, çalışmanın ilerleyen seyrinde özellikle antik kaynakların konuya dair aktardıkları görüşler araştırma açısından oldukça büyük önem taşımaktadır.

İsyanın temeline indiğimizde, aslında olaya sebep olan gelişmelerin net bir açıklaması vardır; o da Iudeia'daki Yahudi kültürünü tamamen yok etmek için Hadrianus'un yaptığı ağır reformlardır. İşte bu uygulamalar Yahudi dinî kimliğinin üzerinde önemli bir saldırı olduğunu göstermekteydi (Eck, 1999: 120). Onun, Hellen kültürüne ve pagan inançlarına uygun bir yaşam sürdüğü, dolayısıyla siyasi uygulamalarının büyük kısmında önemli ölçüde bu kültürün etkisinin görüldüğü aşîkârdır (Sevilla-Sharon, 1981: 85). Tıpkı Kiton İsyanı'nda olduğu gibi, bu son direnişin temel nedenleri arasında Büyük Iudeia İsyanı'nın ardından bölgede uygulanan idari değişiklikler, Roma *legion*larının çıkardığı kargaşalar, ciddi bir ekonomik durgunluk ve yerel halkın topraklarının Romalılar tarafından ele geçirilmesi gibi ağır bilançolar kritik rol oynamıştır.

⁴ Yüzyıllar boyunca sözlü olarak nesilden nesile aktarılan bu Yahudi öğreti ve yorumlar bütünü, Babil'deki Yahudi âlimler tarafından yazıya geçirilmiş olup yaklaşık 6000 sayfalık bir ansiklopedidir. *Mişna* ile onun Babil bölgesindeki yorumu olan *Babil Gemarası*'nın bir araya gelmesiyle oluşmuş bir eserdir. Daha detaylı bkz. Gündüz, 1998: 56.

En önemlisi de Yahudiler arasında ulusal kimlik bilincinin tekrar canlanması, onların Roma İmparatorluğu'na karşı yeniden ayaklanmaya yönelmesine neden olmuştur (Eshel, 2006: 106). Ancak, Bar Kokhba İsyanı'na dair araştırmalarda, Hadrianus'un Iudeia'ya yönelik politikaları önemli bir tartışma konusu hâline gelmiştir. Bu durumda benimsediği politikaların, genel anlamda planlı veya plansız şekilde isyana yol açtığı düşünülmektedir. Bu efsanenin tarihsel bir dayanağı bulunmasa da E. Schürer, Hadrianus'un ilk başta Süleyman Mabedi'ni eski yerine yeniden inşa ettirmeyi düşündüğünü, ancak son anda fikrini değiştirerek bundan vazgeçtiğini öne sürmektedir. Aslında bu durum, fiili bir yasak hükmündeydi. Ancak her ne olursa olsun, Hadrianus'un aniden fikir değiştirip Mabed'i eski yerine inşa ettirmekten vazgeçmesinin sebebi muamma olarak kalmıştır. Hadrianus, muhtemelen bu durumun Yahudilere avantaj sağlayacağından ve dolayısıyla Iudeia'nın tekrar onların eline geçmesinden endişe etmiş olabilirdi. Hadrianus'un kararına karşı tepki olarak, Yahudiler Beyt-Hinnom Vadisi'nde toplanarak Süleyman Mabedi'nin eski konumunda yeniden inşa edilmesini talep etmişlerdir. Ne var ki Hadrianus'un bu isteği geri çevirmesi, Yahudi İsyanı'nın gerçek nedenine ilişkin görüşün en önemli temelini teşkil ettiğini gösterir (Mantel, 1969: 225; Schürer, 1973: 535; Sevilla-Sharon, 1981: 84).

MS II. yüzyılın sonları ile III. yüzyılın başlarında yaşamış olan Bithynialı antik yazar Cassius Dio'nun, Hadrianus'un fikrini değiştirip Süleyman Mabedi'nin yerine bir İüper Capitolinus Tapınağı'nı inşa ettirdiğini belirtmesi, E. Schürer'in görüşünü destekleyen bir kanıt niteliğindedir. Ayrıca Yahudilerin her yıl bu tapınak için Roma'ya vergi ödemek zorunda olduklarını da belirtmektedir. Bu da haliyle Yahudilere uygulanan ekonomik bir vurgun idi. Cassius Dio, oldukça çarpıcı bir iddia öne sürerek Hadrianus'un MS 130 yılında Iudeia'ya gelip, ilk isyanda yıkılarak yerle bir olan bu kentin kalıntıları üzerine "Aelia Capitolina" (bkz. Görsel 1)⁵ adlı pagan usulü bir Roma kolonisi kurmasını, isyanın başlıca nedeni olarak saymaktaydı (Cassius Dio, 1914: LXIX 12. 1-2; Schäfer, 2003a). Cassius Dio'ya göre, bu olayın vuku bulmasıyla Iudeia'nın çeşitli bölgelerinde Roma'ya yönelik direniş hareketleri başlamıştır.

MS V. yüzyılda yaşamış olan İspanyalı Hristiyan rahip ve tarihçi Paulus Orosius, ayrıntılı bir gerekçe göstermese de Yahudilerin bizzat kendi sorumlulukları nedeniyle Romalılarla Hristiyanlara karşı Bar Kokhba liderliğinde isyan ettiklerini ileri sürmektedir (Paulus Orosius, 1964: VII 13). Yine MS IV. yüzyılda yaşamış olan Caesarealı Hristiyan kilise tarihçisi Eusebios, yolsuzluk yapmakla ve suikast düzenlemekle itham ettiği Bar Kokhba'yı isyanın asıl faili sayarak Yahudi düşmanlığını açıkça gözler önüne sermiştir. İsyanın nedenlerini muğlaklaştıran bu yazar, Aelia Capitolina'nın MS 136 yılında, yani isyandan sonra kurulmuş olduğunu ileri sürerek Cassius Dio'nun görüşünden ayrılmıştır (Eusebios, 1926: IV 6). Söz konusu yazarın görüşü, isyanın bir sebebi değil, daha çok sonucu olduğuna işaret ediyordu. Ayrıca Eusebios'un Yahudilere karşı açıkça kindar olduğu kadar, Orosius'un da üstü kapalı biçimde Yahudi düşmanı olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan, modern tarihçiler yaptıkları araştırmalarla Aelia Capitolina'nın hangi tarihte kurulduğuna dair bazı soru işaretlerine kısmen açıklık getirmişlerdir. Kentin, Eusebios'un tarih verdiği yıldan daha önce kurulmuş olduğuna işaret eden yazarlar, MS 135 yılında Iudeia çölüne gizlenmiş istiflerde bulunan sikkeleri kanıt olarak öne sürmüşlerdir.

⁵ MS 130 yılına dek aynı kalan ve Hadrianus'un uyguladığı kentsel düzenlemesiyle birlikte, o zamana kadar varlığını koruyan Iudeia isminin yerini Aelia Capitolina almıştır. Hadrianus'un bu adlandırmada bulunarak, Flavius hanedanı zamanında Yahudilerin aşağılanması ima ettiği öne sürülmektedir. Bu konuyla ilgili daha detaylı bkz. Smallwood, 1976: 434; Mildenberg, 1984: 104; Birley, 1997: 233. Hadrianus, pagan usulü diplomasiyi teşvik ettiğinden, Hellence konuşan halk tarafından *Hadrianos Olympios* adıyla anılması, aynı zamanda kendi isminin veya imparatorluk tanrısının isimlerinin yer ve kuruluşlarda kullanılması sık rastlanan bir gelenektir (Birley, 1997: 260; Weikert, 2016: 279). Iudeia'nın harabeleri üzerine Hadrianus'un "Aelia Capitolina" adını verdiği koloniyi kurması, en önemli Roma tanrısı İüper kültüne açık bir atıf niteliğinde olup bunun en bariz örneği sayılabilir.

Hem Bar Kokhba hem de Aelia Capitolina'ya ait sikkelerin bulunduğu bu istifler, Hadrianus'un MS 130 yılında Iudeia ziyaretinde (bkz. Görsel 2) pagan kenti kurduğuna dair Cassius Dio'nun kayıtlarını doğrularken, Eusebios'un görüşünü çürütür nitelikteydi (Schürer, 1973: 540-541; Isaac ve Oppenheimer, 1985: 47). Böylece, hem kutsal alanın, hem de Aelia Capitolina kentinin kurulması, Yahudi toplumu için isyana varan gidişatta belirleyici bir dönüm noktası olmuştur. Zira Iudeia'ya yabancı toplulukların yerleştirilmesi ve pagan tapınaklarının kurulması, Yahudiler için asla kabul edilebilecek bir durum değildi. Ayrıca bu sebepler, araştırmacılar tarafından sıklıkla tartışılmış olmakla birlikte, birbirleriyle önemli ölçüde paralellik arz etmektedir.

Görsel 1: Hadrianus Dönemi, Aelia Capitolina Kenti.

Ön Yüz: IMP CAES TRAI HADRIANO AVG P P lejandı bulunmaktadır. Bu lejandın ortasında sağa bakan ve başında defne çelengi bulunan Hadrianus tasviri yer almaktadır. Üzerinde hem *toga* hem de göğüs zırhı bulunmaktadır.

Arka Yüz: COL AEL KA-PIT, COND lejandı yazmaktadır ve kentin kurucusu olarak saban süren Hadrianus yer almaktadır (CNG, Auction 9, Lot 681; Meshorer, 1989: *Aelia*, 2; Hendin, 2021: 810; SNG ANS, VF.).

Görsel 2: Yaklaşık MS 134-138 yılları arasında Hadrianus döneminde Roma'da basılmıştır. Bu sikke Hadrianus'un Iudeia'yı seyahat ettiğini anmaktadır

Ön Yüz: HADRIANVS AVG COS III P P. lejandı yazmaktadır. Bu lejandın ortasında sağa bakan ve başında defne çelengi bulunan Hadrianus tasviri yer almaktadır.

Arka Yüz: ADVENTVI AVG IVDAEAE, SC lejandı yazmaktadır; Iudeia'da Hadrianus sağa doğru yönelmiş olarak ayakta, sağ elini kaldırmış ve sol eliyle parşömen tutuyor, karşısında kesin olmamakla birlikte sola doğru bakan bir kadın figürü ayakta, sağ elinde patera ve sol elinde kupa tutuyor, ayaklarının dibinde etrafında duran gençlerin her biri palmiye yaprağı tutuyor; aralarında ışıklı sunak, arkasında solda yatan bir kurbanlık boğa tasvir edilmiştir (CNG, Auction 129, Lot 528; RIC II. 3 1768; Hendin, 2021: 6635).

İsyanın gerisindeki asıl nedenler yukarıda saymış olduğumuz vukuatlar olsa da, yazarların görüşüne göre bazen çok basit görünen ayrıntılar açık sebep hâline gelebiliyordu. Dolayısıyla direnişe neden olarak gösterilen sünnet yasağı bunlardan biriydi. Aslında bu yasak kimi yazarlara göre önemsizmiş gibi görünse de, sünnetin Yahudi Yasası'nın en önemli hükümlerinden biri sayıldığını göz ardı etmemek gerekir. Çünkü Roma ve Yahudi inançları birbirinin tam olarak zıddıydı. Pagan inancına mensup olan Romalıların yüzlerce tanrısı ve birçok mitolojik anlatısı varken, Yahudiler tek bir tanrının varlığına inanıyorlar ve bu inançlarını da Tanrı'dan gelen Eski Ahit'e göre yaşamak istiyorlardı. Roma ve Hellen kültürüne göre, insan kusursuz olduğundan vücut bütünlüğüne önem veriliyordu. Bu nedenle pagan inancında sünnet hoş karşılanmazdı. Yahudiler'de ise sünnet dinin bir temel gereği idi. Tartışmaya açık olan sünnet yasağının ele alındığı *Historia Augusta*'da, bunun Yahudi isyanının önemli sebeplerinden biri olduğu görüşü kaydedilmiştir. Hadrianus'un, imparator olmadan önce Syria'da *legatus augusti* olarak görev yaptığı dönemde Yahudilerle yakın temas hâlinde olması aşîkârdır. Dolayısıyla sünnetin onlar için ne denli önemli bir uygulama olduğunu çok iyi biliyor olmalıydı (Hist. Aug. XIV. 2; Sevilla-Sharon, 1981: 85; Birley, 1997: 259; Dąbrowa, 2017). Bu sebeptendir ki, *Historia Augusta*'da sünnet yasağının, isyanın başlıca nedenlerinden biri olduğu şeklinde kaydedilmesi doğal karşılanabilir. İşte bu uygulamanın Yahudi dinî kimliği üzerinde önemli bir saldırı olduğu açıktır (Eck, 1999: 120). B. H. Burnstein'e göre sünnet yasağı sadece Hadrianus dönemine ait değildi. Ondan önce İmparatorluk yapan Nerva ve Traianus da Yahudilere kısmi veya kişiye özel sünnet yasağı getirmişlerdir. Görüldüğü kadarıyla Hadrianus'un bu tutumu, halefi Traianus'un politikasını sürdürdüğüne işarettir (Burnstein, 2013: 40). Söz konusu yasak, tartışmaya açık bir nedendir. *Historia Augusta*'da, bu yasağın savaşın kritik gerekçesi olarak iddialı bir şekilde kaydedilmiş, ancak bunun kayda değer hükmü var mıdır? Acaba Hadrianus, sünneti yasaklamak suretiyle Yahudilerin geleneklerini hiçe mi saymıştır? Bunlar zihni bulandıran sorulardır. Her şeyden önce belirtilmelidir ki, Hadrianus'un sünneti yasaklamış olduğuna ilişkin ispatlanmış bir kanıt yoktur. Buna karşın, imparator olduktan sonra hadım etme uygulamasına son verdiği bilinmektedir (Smallwood, 1976: 429).

Yahudilerin ve Romalıların *Imperium Romanum*'da aynı çatı altında yaşamalarının temellerini sarsan yasak, barışçıl ve hayırsever olarak bilinen imparatorun bunu yapması pek beklenmediği için yazarlar tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştır. Bu nedenle pek çok araştırmacı, Hadrianus'un Yahudilere yönelik olmayan, ama yine de isyanı tetikleyen insanî veya ahlâki sebeplerle imparatorluk çapında sünnet yasağı çıkardığı görüşündeydi (Smallwood, 1959: 340; Bowersock, 1980: 135; Blaschke, 1998: 357; Cordier, 2001: 354; Hodges, 2001: 389). Diğer yandan, bazı yazarlar bu yaklaşımların yanlış olduğunu düşünerek, Hadrianus'un Yahudiler üzerindeki etkilerini ve ayrıca onlar için sonucun ne olacağını çok iyi bilmesine rağmen sünnet yasağını kasıtlı olarak hayata geçirdiğini belirtmişlerdir (Barnard, 1969: 288; Applebaum, 1976a: 7). Yazarların bir kısmı da, *Historia Augusta*'nın bu son isyanın nedenleri ve sonuçları konusunda kafa karıştırdığını öne sürerek, Hadrianus'un sünnet yasağını isyan sürecinde veya sonrasında Yahudilere karşı sadece varsayım üzerine bir ceza olarak uygulamaya koyduğunu dile getirmişlerdir. Ancak esasında olası bir sünnet yasağının savaşı tetiklemiş olma ihtimalinin oldukça zayıf olduğunu savunmuşlardır (Bietenhard, 1948: 93; Oppenheimer, 2003: 68; Witulski, 2012: 218; Horbury, 2014: 311-317). Hadrianus'un, isyandan önce Yahudilere yönelik düşmanca bir politika yürütmediği ve sünnet yasağını sadece savaş sürecinde tedbir olarak devreye koyduğu ifade edilmektedir. Bu bakış açısı, Hadrianus'un "iyi bir imparator" imajının oluşmasında genellikle temel bir dayanak olmuştur. Bu nedenle, araştırmacıların çok azı Hadrianus döneminde sünnet yasağı bulunduğu şüpheyle yaklaşmaktaydı (Abusch, 2003: 73; Isaac, 2003: 38; Fündling, 2006: 671-67). Sözü edildiği gibi, bu yasağın, isyanın sebebi sayılıp sayılamayacağı konusunda kesin bir görüş birliği bulunmamaktadır. Buna karşın, söz konusu yasak, isyana yol açan başlıca sebeplerden biriye Romalıların sünneti yasaklamasının, onların kimliklerini yok sayarak asimile etmeyi hedefleyen bir hamle olduğu söylenebilir.

Nihayetinde, Hadrianus'un MS 130'daki Iudeia ziyareti, Yahudi-Roma ilişkilerini ciddi şekilde sarsmış ve bu durum Yahudilerin isyana kalkışmasına yol açmıştır (Mildenberg, 1984: 106-109). Direnişe zemin hazırlayan etkenlerden biri de Yahudilerin toprak üzerindeki haklarının tehlikeye girmesiydi. Flavius Hanedanı'ndan olan Vespasianus, Büyük Iudeia İsyanı'ndan sonra Yahudilerin topraklarını müsadere edip, ya kiralararak ya da açık artırma ile satarak Yahudi kırsal nüfusun fakirleşmesine yol açmıştır. Buna ek olarak, uyguladığı ağır vergiler halkın üzerindeki ekonomik baskıyı arttırmış ve uzun yıllar önce yaşanan bu koşullar Bar Kokhba İsyanı'nın patlak vermesinde önemli bir rol oynamıştır (Applebaum, 1976a: 9-15; Weikert, 2016: 303). Neticede İlk Yahudi-Roma Savaşı'nın yıkıcı sonuçları, Yahudi milliyetçiliğini bastırmak yerine daha da güçlendirmiştir. İkinci Mabed'in yıkılması ve Yahudilerin yurtlarından sürgün edilmesi, onların Roma'ya karşı derin bir öfke biriktirmesine haliyle yol açmıştır (Smallwood, 1976: 433; Goodman, 2007: 98). Kiton Savaşı, Yahudilerin Roma'ya karşı dirayetli bir şekilde örgütlenme kabiliyetini gösteriyordu. Son Bar Kokhba İsyanı ise, biriken öfkenin doruk noktası olmuştur (Mor, 2016: 72).

1.2. Bar Kokhba'nın Ortaya Çıkışı, Dinî Uygulamalar ve Direnişin Teolojik Yüzü

Son isyanın sebeplerinden de anlaşıldığı gibi Hadrianus, Yahudiler üzerinde ağır baskıcı politikalar uygulamıştır ki, artık bu duruma Yahudilerin tahammülü kalmamıştır. Onlar, adeta isyana hazır bir halde kendilerini kışkırtacak birini bekliyorlardı. Özellikle Mabed'in yıkılışının yarattığı dinî boşluğun hissedildiği bir dönemde, Yahudi toplumunda mesihçi beklentiler hızla yükselmiştir. Bu dönemde birçok Yahudi, kendilerini Roma zulmünden kurtaracak ve Tanrı'nın krallığını yeniden kuracak bir mesihin gelmesini dört gözle bekliyordu. Yani isyanın patlak vermesinde, Yahudi toplumundaki mesihçi beklentiler kritik bir rol oynamıştır ki, zaten MS I. ve II. yüzyıllarda, Iudeia'da siyasi ve dinî beklentilerin yoğunlaştığı bir dönem yaşanmıştır (Schäfer, 2003a: 36-39). Dolayısıyla Roma baskısına karşı direniş yalnızca siyasi bağımsızlık arzusuyla kalmamış, aynı zamanda Tanrı'nın vaat ettiği kurtarıcı mesih duygularıyla da besleniyordu. Kehanetler ve eskatolojik inançlar, bu beklentileri daha da pekiştiriyor, halk arasında umut ve gerilimi bir arada yaşıyordu.

Bu ortamda, askerî yetenekleri ve karizmatik kişiliğiyle ön planda olan Simeon Bar Kokhba figürü ortaya çıkmıştır. Burada en çarpıcı gelişme, dönemin saygın ve etkili hahamlarından biri olan Rabbi Akiva'nın, Simon Bar Kokhba veya Bar Kosiba şeklinde karşımıza çıkan bu şahsa verdiği destektir. Rabbi Akiva, onu İbranice Davut soyundan olan, “yıldızın oğlu” anlamına gelen Bar Kokhba olarak tanımlamış ve onun mesih olabileceği yönündeki inancı güçlendirmiştir (Eshel, 2006: 109; Zissu ve Ganor, 2006: 179 vd.; Mor, 2016: 403). Yazarlar, muhtemelen Eski Ahit'e dayanarak bu görüşü ortaya koymuş olmalıydılar. Çünkü Eski Ahit'te, “Yakup'un neslinden bir yıldız yükselecek” şeklinde yıldız kehanetine atıfta bulunularak ona “yıldızın oğlu” unvanı verildiği belirtilmektedir (Say. XXIV 17). Bununla birlikte “Haham Eleazar” ve “İsrail Prensi” unvanlarıyla da kayıtlarda yer almaktadır (Smallwood, 1976: 439; Meshorer, 1982: 132-165; Eshel, 2006: 110). Ayrıca isyancılar, barbar olarak nitelendirdikleri Romalıları karşı özgürlük mesajlarını yaymak için kendi paralarını basmışlardır. Sikkelerin arka yüzünde yer alan “İsrail'in kurtuluşu için birinci yıl” ibaresi, onların bağımsızlıkları için verdikleri kurtuluş mücadelesinin simgesidir (bkz. Görsel 3; Görsel 4). Aslında bu çaba, Yahudilerin Romalıları karşı girişmiş oldukları etkili bir propaganda biçimiydi. Aşağıda vermiş olduğumuz MS 132 yılına tarihlenen bir bronz sikke üzerinde Bar Kokhba, “İsrail'in Prensi Şimon” olarak tanımlanmaktadır (bkz. Görsel 3). İşte bu unvan, onun dinî ve siyasi liderliğine işaret etmekteydi (Meshorer, 1982: 132-165). Diğer unvanlardan daha dikkat çekici olan “İsrail'in Prensi” ibaresi, Bar Kokhba'nın kendisini bir kral yerine prens olarak tanıtmalarının farklı gerekçeleri olabileceğini düşündürmektedir. Onun “prens” unvanını tercih etmesi, kendisini Tanrı'nın mutlak vekili değil de, kutsal iradenin temsilcisi veya aracısı olarak bilinmek istediğini göstermektedir.

Görsel 3: Yaklaşık MS 132/33 yılında basılan Bar Kokhba sikkesidir.

Ön Yüz: Sikkenin etrafında çelenk şekline proto-İbranice “*İsrail Prensi Şimon*” lejandı yazmaktadır. İçinde de palmye dalı tasvir edilmiştir.

Arka Yüz: “*İsrail’in kurtuluşu için birinci yıl*” lejandı yer almaktadır (CNG, Auction. 129: Lot 327).

Yine yukarıda bahsettiğimiz gibi, başhaham değil de; “*Haham Eleazar*” ibaresinin yer aldığı sikkeler de bulunmaktadır (bkz. Görsel 4). Bu da Yahudi geleneğinde peygamberlerin başhaham olarak addedilmesi, Bar Kokhba’nın ise bir üst sikke örneğindeki gibi kendisini Tanrı’nın elçisi olarak konumlandırmasına yönelik bir meşruiyet sağlamış olabilirdi (Meshorer, 1982: 132-165).

Görsel 4: Yaklaşık MS 132/33 yılında basılan Bar Kokhba sikkesidir.

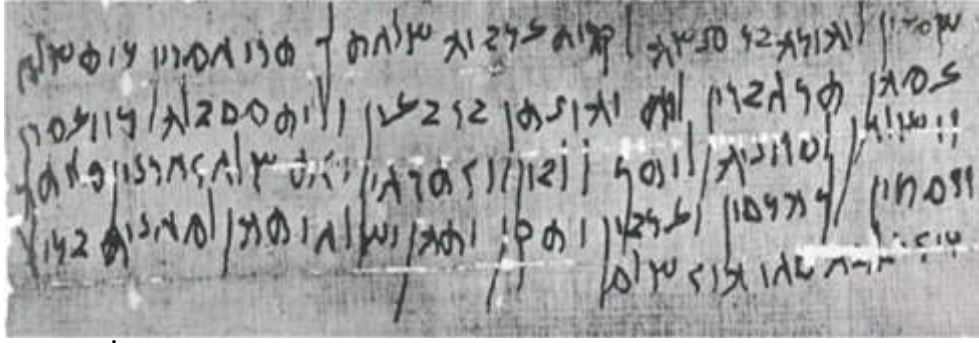
Ön Yüz: iki hurma demeti bulunan yedi kollu bir palmye ağacının iki yanında Paleo-İbranice “*Haham Eleazar*” lejandı yer almaktadır.

Arka yüz: Dal ve küçük yapraklı bir üzüm salkımı ve etrafında Paleo-İbranice “*İsrail’in kurtuluşu için birinci yıl*” lejandı yer almaktadır (Mildenberg, 1984; Hendin 2010; Numista #95783)⁶.

H. Eshel, Iudeia Çölü’nde ele geçen belgelerde bu liderin gerçek adının ve unvanının “*Simeon ben Kosiba Nasi Yisrael*” olduğunu kanıtlamıştır. Bu durumda Simon Bar Kokhba’nın “*Nasi*” unvanıyla anılması, halkın onun mesih çağını başlatacağı yönünde yaygın bir beklentiye girmesini sağlamış görünmekteydi (Eshel, 2006: 109). Bu da, Bar Kokhba’nın liderliğine büyük bir meşruiyet kazandırmış ve böylece geniş halk kitlelerinin isyana katılımını teşvik etmiştir. Kaynaklar onun askerî yeteneklerinden ve halk üzerindeki etkisinden övgüyle söz etmektedir. Dolayısıyla Bar Kokhba’nın liderliği, sadece dinî bir meşruiyetle sınırlı değil, aynı zamanda pratik ve askerî bir organizasyon yeteneğini de içeriyordu. Böylece, mesihçi beklentiler, karizmatik bir lider ve dinî otoritenin onayı, isyanın patlak vermesi için gerekli tüm unsurları bir araya getirmiş oldu. Bu durumda Yahudiler, artık kurtuluş için tekrar savaşıma vaktinin geldiğini düşünerek harekete geçmişlerdir. Hatta diasporadaki Yahudiler de, Bar Kokhba’nın ordusuna katılmak üzere Iudeia’ya doğru yola çıkmışlardır (Nânâ, 2008: 493).

İsyan sırasında gönderilen yazılı emirler, olayın hem siyasi bir kalkışma, hem de kutsal metinler ve bayramlar etrafında şekillenen bir teolojik direniş olduğunu göstermektedir.

⁶ Görsel 3’teki örnek için aşağıdaki linke detaylı olarak bkz. Numista. (n.d.). (2025). *Bronze coin of Bar Kokhba Revolt: “Eleazar the Priest”* [Online coin catalogue entry]. <https://en.numista.com/catalogue/pieces95783.html>.

Görsel 5: 1960'ta İsraili arkeolog Yigal Yadin tarafından Iudeia Çölü'nde, Kumran'ın güneyi ile Masada'nın kuzeyinde yer alan Ölü Deniz kıyısında Murabbaa'at Vadisi ve Nahal Hever mağaralarında bulunan Bar Kokhba ve yoldaşlarının kaleme aldığı birkaç mektuptan birisidir⁷. Tarih - MS 132-135, güncel yeri- İsrail Müzesi, Yazı dili Aramice'dir. Belgenin içeriğine daha ayrıntılı bkz. Yadin, *et al.* 2002; https://cojs.org/bar_kokhba_letter-_132-135_ce/

Bu döneme ait arkeolojik buluntular arasında yer alan mektuplar, isyancıların dinî geleneklerine olan bağlılıklarını açıkça ortaya koymaktadır. Bu belgelerden biri, özellikle Sukot Bayramı⁸ (Çadırlar veya Çadırlar Bayramı) için gerekli dinî nesnelerin cepheye gönderilmesinin talep edildiği beş uzun satırdan oluşan mektuptur. Söz konusu belgede, Bar Kokhba, bir askerinden, *etrog* (turunç), *lulav* (hurma dalı), *hadas* (mersin) ve *arava* (söğüt) gibi *arba minim* adı verilen dört tür bitkinin, cephedeki Yahudi askerlerine ulaştırılmasını istemektedir (bkz. Görsel 5). Bu detay, isyanın politik ve teolojik bir boyut taşıdığını kanıtlar niteliktedir (Yadin, *et al.* 2002: 117). Yahudi kutsal takviminde yer alan Sukot, göçebe dönemleri ve Tanrı'nın koruyuculuğunu anmak amacıyla kutlanır. Roma baskısı altındayken Yahudilerin, bu bayramı isyan ortamında dahi icra etmeye çalışmaları, onlar için dinî geleneklerin ne denli merkezi bir rol oynadığını göstermektedir. Üstelik Bar Kokhba'nın bu konuda emir veriyor olması, onun sadece askerî değil, aynı zamanda mesihî beklentilerle donatılmış dinî bir lider olarak algılandığını da göstermektedir (Goodman, 2007: 96). Bu, aynı zamanda Bar Kokhba'nın katı dindarlığının da bir kanıtıdır. İşte yukarıda yer alan mektup, hem sahadaki organizasyonu, hem de dinî ritüellerin savaş atmosferinde nasıl sürdürüldüğünü belgeleyen ender yazılı kaynaklardan biridir. Bar Kokhba, bu mektubu Hadrianus'un Yahudilere uyguladığı sert politikalar üzerine yazmıştır ki, zaten bu liderin adına yazılmış olan mektuplar askerî ve idari belgelerdir (Yadin, *et al.* 2002). Zira isyanı tetikleyen etmenlere baktığımızda, olayın temel nedenleri ekonomik gibi görünse de, belgelere bakıldığında katılımcıların asıl motivasyon kaynağı dinsel unsurlar olduğu görülmektedir. Çünkü Yahudilerin Bar Kokhba'ya dinî özellikler atfederek biat etmeleri, bu çıkarımı destekler niteliktedir.

2. İSYANIN GELİŞİMİ VE ASKERİ STRATEJİLER

2.1. Bar Kokhba Liderliğinde Roma İmparatorluğu'na Karşı İsyanın Başlaması

İsyanın, MS 132 yılının yaz aylarında, Aelia Capitolina kolonisinin kurulmasından iki yıl sonra başladığı ve MS 135 yılının sonuna ya da 136 yılının başına kadar sürdüğü düşünülmektedir (Eck ve Foerster, 1999: 301).

⁷ Bedeviler tarafından 1951 yılından itibaren, yukarıda bahsedilen bölgelerde çok sayıda belgeye ulaşılmıştır. Bu belgeler, Demir Çağı'ndan Bizans dönemine kadar uzanmakta olup İbranice, Aramice, Hellenice, Latince ve Arapça dillerinde yazılmıştır. Bu metinler arasında en önemlisi ise, Bar Kokhba İsyanı sırasında Yahudi göçmenler tarafından mağaralara getirilen sözde Bar Kokhba metinleriydi (Schiffman ve VanderKam, 2010: 56).

⁸ Sukot Bayramı: yedinci ay olan Tışri ayının on beşinci günü başlayıp, aynı ayın yirmi ikisine kadar sürmektedir (Levililer, XXIII 34). Bu bayramı, İsrailoğulları Mısır'dan çıkışlarından sonra çölde yaşamlarının bir anısı olarak kutlamaktadırlar. Yedi gün süren bayramın ilk günü çalışmanın yasak olduğu (Levililer, XXIII 35) *Yom Tov*; diğer günler ise çalışmanın serbest olduğu *Hol ha-Moed* olarak adlandırılmıştır (Özen, 2001: 220).

Bar Kokhba, bu ayaklanmada sadece askerî bir önder olarak değil, aynı zamanda bir devlet başkanı gibi hareket etmiş, kendisini siyasi ve dinî lider konumuna yerleştirmiştir. Ancak, belgeler onun bu liderliği tek başına yürütmediğini, karar alma süreçlerinde danışma ya da birlikte hareket etme mekanizmaları kurduğunu göstermektedir. Bu bağlamda en dikkat çekici yapı, Bar Kokhba'nın etrafında oluşan ve belgelerde açıkça adı geçen on *parnasim* (on yönetici) kuruludur. Bu kurulun varlığına dair en önemli kanıt, yukarıda bahsi geçen Ein-Gedi bölgesindeki Murabbaa'at Vadisi'nde bir mağarada bulunan ve Bar Kokhba'nın yönetimi altında yazıldığı anlaşılan bir mektuptur. Söz konusu mektubun sonunda yer alan “*Barişla ve Simon ben Kosiba, İsrail Başkanı ve On Parnasim'in emriyle*” (Lehmann ve Stern, 1953: 391; Yadin, 1971: 230), ibaresi kararların, bu on kişilik kurulun bilgisi ve onayıyla alındığını açıkça göstermektedir.

Modern araştırmacılar, on *parnasim*'in işlevine dair çeşitli yorumlar sunmuştur. R. Hachlili, bu yapının yalnızca danışma kurulu niteliğinde işlev gördüğünü, aynı zamanda dinî ve ulusal karar mekanizmalarında kritik rol oynayan bir tür “*dinî-ulusal meclis*” olduğunu ifade etmektedir (Hachlili, 1998). Bu görüşe göre, Bar Kokhba teokratik temelli bir devlet modeli kurmaya çalışmış, dolayısıyla hem dinî hem siyasi meşruiyetini bu yapı üzerinden pekiştirmiştir. P. Schäfer ise, Bar Kokhba'nın liderliğini “*militan bir teokrasi*” modeli içerisinde değerlendirmiştir. Ona göre bu kurul, liderliğin mutlaklaşmasını engelleyen bir denge unsuru olarak düşünülmüş olabilir (Schäfer, 2003b). M. Goodman da benzer biçimde, bu yönetici kurulun ayaklanma sırasında hızlı karar almayı mümkün kılan ve farklı toplumsal kesimleri temsil eden bir “*acil durum hükümeti*” olarak işlev gördüğünü öne sürmüştür (Goodman, 2007). Onun ötesinde mektuplarda isimleri geçen bazı şahıslar vardır. Örneğin Yehonathan, Maşabala ve Yeşhua ben Galgoula, bu kurulun üyeleri olarak değerlendirilebilecek önemli figürlerdir. Ancak mevcut belgelerde adı geçenlerin doğrudan “*parnas*” unvanıyla anıldıklarına dair bir ifade bulunmamaktadır. Bu durum, araştırmacıların kurulun üyelerinin kimliklerini kesin olarak belirleyebilmesini zorlaştırmaktadır. Yine de Bar Kokhba'nın bu kişilere doğrudan ve sert içerikli emirler vermesi, onların yönetsel ya da askerî sorumluluklar taşıdığını göstermektedir (Yadin, 1971: 218-223). Neticede, Bar Kokhba'nın liderliğini yürütürken yalnız hareket etmediği, onun otoritesini meşrulaştıran ve yönetime ortak olan “*on parnasim*” adlı bir kurulla birlikte çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu yapı askerî, dinî ve siyasi meşruiyete dayanan bir otorite modeli olarak ayaklanmanın niteliğini anlamamıza katkı sağlamaktadır. Ayrıca, Roma'ya karşı ayaklanmanın devletleşmeye yönelik girişim içerdiğini ve Yahudi halkının hâlâ merkezi bir yönetim arzusunu taşıdığını açıkça göstermektedir.

Olayın seyrine bakacak olursak, başlangıçta isyancıların hangi bölge veya bölgeler üzerinde kontrol sağladığını net bir biçimde belirlemek olanaksızdır. Bunu doğrulamanın en güçlü delili, Bar Kokhba dönemine ait sikkelerin ele geçmesidir. Üstelik arkeologlar, isyana ilişkin gün yüzüne çıkarılan kalıntıların merkezi olan Nahal Hever ve Murabbaa'at Vadilerinin, Yahudilerin gizlenme yeri olan mağaralar olduğunu ifade etmektedirler (Lehmann ve Stern, 1953: 391-392; Yadin, 1971: 143-148; Eshel ve Amit, 1998; Yadin, *at al.* 2002: 10). Bu durumda, genel anlamda İudeia Çölü'ndeki bu mağaralarda bulunan ve isyanın yaşandığı döneme ait olduğu ileri sürülen mektuplar da, Yahudilerin sığınak yeri olarak mağaraları kullandıklarını ispatlar nitelikteydi. Söz konusu mağaralar onların, Romalıların saldırısına karşı gizlenmek ve gerilla taktiklerini uygulamak gibi askerî-sivil yönetimlerini tesis etmek için hazırladıkları gizli yeraltı tünelleri ve sığınak alanlardı (Schiffman ve VanderKam, 2010: 78). H. Eshel'e göre bu mağaralar, isyancılar tarafından bir tür idari bölge olarak yapılandırılmış, yönetimi ise Bar Kokhba'nın atadığı yukarıda da bahsi geçen on *parnasim*ler tarafından yürütülmüştür (Eshel, 2006: 109). Özellikle Bethar Kalesi (bkz. Görsel 6), Bar Kokhba komutasındaki ordunun üs edindiği önemli bir merkezi konumdur. Cassius Dio, isyan eden grubun bu kaleyi savaşa hazırlık yapmak için kullandığını aktarmaktadır. Burada isyancılar, donanımlarının önemli bir parçası olarak gizlice silah imalatına yönelmişlerdir. Ancak yazar, Yahudi ordusunun yeterli silaha sahip olmadığını ve bunun ötesinde çok ilkel silahlar kullanmak zorunda kaldıklarını dile getirmektedir ki, belgelerde isyancı güçlerin askerî kapasiteleri hakkında ipuçları sunduğu ileri sürülmektedir (Cassius Dio, 1914: LXIX 12. 2).

Cassius Dio'nun iddialarının aksine H. Eshel, yapılan kazılarda ilkel silahlara dair hiçbir kanıtın ortaya koyulmadığını belirtmiştir (Eshel, 2006: 108). Anlaşılan o ki, elde edilen bulguları inceleyen antik ve modern yazarların görüşleri arasında tezatlığın olduğu görülmektedir. Yine Cassius Dio'ya göre, çok geçmeden tüm Iudeia büyük bir huzursuzluk içine sürüklenmiştir. Bu dönemde Yahudiler, gelenekleri ve özgürlükleri uğruna birleşmişler, bazen gizli bazen de açık eylemlerde bulunarak Romalılara karşı bölgenin dört bir yanında yoğun bir düşmanlık sergilemişlerdir (Cassius Dio, 1914: LXIX 13. 1-3). Yazar, isyanın tüm Iudeia coğrafyasına yayıldığını iddia etse de, mağaralardan elde edilen arkeolojik bulgular, Bar Kokhba'nın Peraia bölgesinin⁹ yalnızca küçük bir kısmında egemenlik kurduğunu göstermekteydi. Bunun yanı sıra, atıfta bulunduğumuz araştırmacılara göre, isyancıların hangi bölgelerde etkili olduğu konusu 1980'lere kadar belirsizliğini korumuştur. Zira 1980'lerden sonra yukarıda da değinildiği gibi, ortaya çıkan çok sayıdaki madeni para, isyancıların hâkim olduğu bölgelerle ilgili önemli veriler sunsa da bu konuda kesin bir sonuca ulaşılmasını sağlayamamıştır. Ancak yine de yazarlara göre, Iudeia dağları, Hebron civarı ve Ölü Deniz'in batısındaki bölgeler isyancıların merkezi sayılıyordu. Onlar, bulunan yeni sikkeleri daha derin incelediklerinde ilk görüşleri muhtemelen değişmiş olmalıydı ki, etkinlik sahasının kuzeyde Lydda'dan Eriha'ya, batıda ise yine Lydda'dan Beit Guvrin'e kadar ulaştığını ileri sürmüşlerdir (Mildenberg, 1980: 320-325; Zissu, *et al.* 2014: 152; Weikert, 2016: 318; bkz. Görsel 6). Aslında yazarların, isyanın bu bölgelere yayıldığından bahsetmesi, bir nevi Cassius Dio'nun görüşüne paralel bağlamdaydı. Bilindiği üzere bu antik yazar, İsyanın Iudeia coğrafyasının hemen her bölgesine yayıldığını öne sürmüştür.

Görsel 6: MS 132 yılında (mavi renk ile boyanan alan) Bar Kokhba yönetimindeki Iudeia'yı gösteren harita. <https://www.historyhit.com/bar-kokhba-the-rebel-against-rome/>

Bar Kokhba'nın, Iudeia'yı fiilen ele geçirip geçirmediği meselesi de bilim dünyasında tartışılan konular arasında yer almaktadır ve bu konu hâlâ netlik kazanmamıştır. MS 135 yılına tarihlenen sikkelerde "Sion'un Dirilişi", "İsrail'in Kefareti İçin" ve "İsrail'in Özgürlüğü için" (üçüncü ibare için bkz. Görsel 7.1 ve 7.2), ibarelerine rastlanmaktaydı (Meshorer, 1982: 132-165). Aşağıda örneğini vermiş olduğumuz sikkelerde görüldüğü gibi üzerlerindeki bu tür ifadeler, onun Iudeia'yı ele geçirmiş olabileceğini akla getirir nitelikte olsa da, bu durum kesin olarak kanıtlanmış değildir.

⁹Peraia bölgesi, Ürdün Nehri'nin doğusunda yer alan ince bir toprak parçasıdır (Kokkinos, 2016).

Burada şuna da değinmekte fayda vardır; M. Mor'a göre, özellikle Görsel 7.2'deki sikkenin ön yüzünde tasvir edilen Süleyman Mabedi ve diğer yüzü de olmak üzere bu desenlerin çoğu Büyük Iudeia İsyanı'nın sikkelerinde de yer almaktadır ve bu bağlamda onların devamı olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla bunları Bar Kokhba ve savaşçıların Mabedi'yi yeniden inşasına atfetmenin geçerliliği söz konusu olmayabilir (Mor, 2016: 281). Ancak Bar Kokhba'nın, savaşın son safhalarında zayıflayan birliklerini cesaretlendirmek için böyle bir tasarım yapmış olması muhtemeldir, bu da onun kenti ele geçirmediğinin göstergesi olabilir. Ayrıca E. Schürer'in aktarımına dayanarak, Iudeia'nın isyancıların denetimi altında tutulduğu, ancak tam anlamıyla zapt edilmediği şeklinde bir değerlendirme de yapılabilir (Schürer, 1973: 545). H. Eshel de, benzer şekilde sikkeler üzerinde yapılan analizlere dayanarak Iudeia'nın Bar Kokhba tarafından ele geçirilmediğini ve savaş süresince Roma yönetiminde kaldığını ileri sürmüştür (Eshel, 2006: 115). M. Sevilla-Sharon, isyan başladıktan sonra Bar Kokhba'nın Iudeia'nın tamamını kısa sürede Roma egemenliğinden kurtardığını ifade etmektedir. Ayrıca kentte *Sanhedrin* meclisini¹⁰ yeniden kurarak başına Rabi Akiva ve Rabi Tarfon gibi din adamlarını atadığını da belirtmektedir (Sevilla-Sharon, 1981: 85-86). Görüldüğü üzere araştırmacılar, sikkeler üzerinde yaptıkları incelemelerle Iudeia'nın Bar Kokhba'nın denetiminde olup olmadığını ortaya koymaya çalışsalar da, bu konu hakkında kesin bir sonuca ulaşamamışlardır. Sonuç olarak, üç yıl süren isyanın şiddetinin tam boyutu belirlenemese de önemli ölçüde yıkıcı etkiler yarattığı ifade edilebilir.

Görsel 7. 1: Yaklaşık MS 132/33 yılında basılan Bar Kokhba sikkesidir.

Ön Yüz: Sikkenin orta kısmında küçük yapraklı asma üzerinde üzüm salkımı resmedilmiş, etrafında ise Paleo-İbranice yazıt: “*İsrail'in Özgürlüğü için*” lejandı yer almaktadır.

Arka Yüz: iki küçük hurma salkımı bulunan yedi kollu palmye ağacı resmedilmiş, gövdenin iki yanında Paleo- İbranice yazıt: “*Kudüs*” lejandı yer almaktadır (Mildenberg, 1984: 332, 156; SNG ANS 586 (aynı kalıplar); Meshorer, 1982: *AJC*, 80; Meshorer, 2001: *TJC*, 255, 301; Hendin ANS, 2021: 6466; Meshorer, *et al.* 2013: 283, 166)

¹⁰ *Sanhedrin* meclisi; kimi zaman *gerousia* (yaşlılar meclisi), kimi zaman *sunedrion* (halk temsilcilerinden oluşan meclis) ve bazen de kentsel düzlemde *boule* (kent meclisi) terimleriyle eş tutulmuştur. Daha detaylı bkz. Grabbe, 2011: 1736-1744.

Görsel 7. 2: Bar Kokhba sikkesi.

Ön Yüz: Yükselen yıldızın bulunduğu ve “*Şimon*” ile çevrili Süleyman Mabedi tasvir edilmiş. Noktalarla yarım daire şeklinde betimlenen tasvir ise Ahit Sandığıdır.

Arka Yüz: Bir lulav, metinde: “*Iudeia’nın özgürlüğüne*” lejandı Yazmaktadır (Mor 2016: 281; Jacobson, 2022: 176; TJC, no. 218; GBC5, no.1373).

2.2. Roma’nın Askerî Müdahalesi ve İsyanın Nihai Bastırılışı

İmparator Hadrianus, isyanı bastırmak için askerî hazırlıklara başlamış, ancak bu süreçte akıllarda bazı soru işaretleri gündeme gelmiştir. Hadrianus, MS 132’de isyan başlar başlamaz neden hemen müdahale etmek yerine üç yıl sonra, yani MS 135’te harekete geçmişti? Onu harekete geçiren asıl sebep neydi? İşte bu sorular, bilim dünyasını epey meşgul etmiştir. Belki de başlangıçta isyanın tehlike boyutunu ciddi bir tehdit olarak görmediği için fazla önem vermemiştir.

Başlangıçta Yahudi kuvvetlerinin Romalılara karşı üstünlük kurduğu ve bunun da Roma ordusunu daha fazla direnişe sevk ettiği görülmektedir. Hadrianus’un isyanı bastırmak için bölgeye ordu komutanı olarak kimi gönderdiği hakkında da literatürde farklı görüşler yer almaktadır. Cassius Dio, MS 135 yılında Hadrianus’un Bar Kokhba ile mücadele etmek amacıyla Britannia valisi Iulius Severus’u Iudeia’ya gönderdiğini belirtmektedir. Ona göre, Roma ordusunun komutanı olarak atanan Severus, isyanın bastırılmasını sağlayan kişidir. Ayrıca bu komutan, ordusunun sayıca üstün olmasına karşın başlangıçta toplu bir taarruzdan kaçınmış, bunun yerine isyancıları küçük birlikler hâlinde sistemli olarak imha etmeye başlamıştır (Cassius Dio, 1914: LXIX 14. 1-4). Eusebios ise, Q. Tineius (Turnus) Rufus’un Iudeia’da vali olduğu dönemde isyanın çıktığını ve bu isyanı onun bastırdığını aktarmaktadır. Ayrıca çok sayıda isyancının yanı sıra kadın, çocuk, yaşlı gibi sivillerin öldürüldüğünü ve Yahudilerin topraklarına el konduğunu belirtmektedir, ancak Severus’tan ise hiç söz etmemiştir. Bununla birlikte yazar, tıpkı Cassius Dio gibi isyanın Iudeia’nın farklı bölgelerine yayıldığını belirtmektedir (Eusebios, 1926: IV 6. 1-2). Aslında hem Cassius Dio’nun, hem de Eusebios’un isyanın bölgenin çeşitli yerlerine sıçradığını belirtmesi, süreç boyunca Rufus ve Severus’un farklı bölgelerde eşzamanlı olarak bastırma harekâtı yürütmüş olabileceklere ihtimalini düşündürmektedir. Eusebios’a göre, Rufus’un kuvvetleri savaşın ilk safhasında Bar Kokhba’ya karşı başarı sağlamıştır. Rufus, savaş sırasında ya da başka bir nedenle ani bir şekilde hayatını kaybetmiş, ancak H. Eshel, bu generalin ölüm nedeninin tam olarak bilinmediğini ifade etmiştir (Eshel, 2006: 124). Doğrudan rehberlik edecek kaynakların yetersizliği, olayların kronolojik sırayla aktarılmasını zorlaştırmaktadır.

Konu derinlemesine ele alındığında, mevcut çıkmazın aşılması için her iki tarafın da ek birliklere ihtiyaç duyduğu ve bu doğrultuda takviye arayışına girdiği anlaşılmaktadır. MS 66-73 yılları arasında Roma İmparatorluğu, çıkan ilk Yahudi isyanını bastırdıktan ve Iudeia’yı ele geçirdikten sonra X. Fretensis *legion*u bölgede kalıcı olarak konuşlandırmıştı. Bu son isyan öncesi Roma’nın Caesarea Maritima çevresine konuşlandığı ileri sürülen VI. Ferrata *legion*u da X. Fretensis *legion*uyla birleşerek Bar Kokhba’ya karşı savaşa katılmış olabileceğini göstermektedir (Isaac ve Roll, 1976: 66). Kaynaklarda, V. Macedonia, XI. Claudia, X. Gemina ve Arabia Petraea’dan III. Cyrenaica (Smallwood, 1976: 447), Syria’dan III. Gallica (Mor, 2016: 294), Mısır’dan II. Traiana Fortis (Isaac ve Roll, 1976: 66) ve XVI. Flavia *legion*larının da takviye edildiği belirtilmektedir.

Bu da Roma ordusunun, Bar Kokhba'nın güçlerinden sayıca üstün olduğunu ve isyanın seyrinin Roma'nın lehine dönmeye başladığını göstermektedir. Bilindiği gibi direnişin nihai olarak son bulduğu yer Bethar Kalesiydi ve Bar Kokhba da karargâhını bu kaleye konuşlandırmıştı (Dando-Collins, 2012: 113). Dağın yamacına yaslı olan bu kale, konum itibarıyla hem Iudeia'ya hem de Gazze güzergâhına hâkim bir noktadaydı. Çevresini kuşatan derin vadiler sayesinde, yalnızca güneydeki tepe bağlantısı dışında saldırılara neredeyse tamamen kapalı bir koranak sağlıyordu. İsyancıların bölgeyi çok iyi bilmeleri de, onlara güçlü savunma hatları kurma imkânı sağlamıştı. Yahudilerin başlangıçta gizli operasyonlara ve gerilla taktiklerine yönelmesi, Romalıları oldukça şaşırtmış, onlar için beklenmedik bir durum olmuştur (Stern, 1993).

Bar Kokhba'nın ordusuna yalnızca bölgedeki Yahudiler değil, diasporadan dönen birçok Yahudi'nin de katıldığını daha önce belirtmiştik. Ancak şöyle bir durum söz konusudur ki, Hellen kültürüne ve diline adapte olmuş bir Yahudi toplumun da var olduğu kabul edilmektedir. Bu durum doğal olarak Romalıların işine gelmiştir. Zira Hellen kültürünü benimseyen kesimlerin Roma ordusunda yer almış olabileceği düşüncesi de mevcuttur. Romalılar sahada birkaç yenilgi aldıktan sonra isyanı bastırmak için farklı bir strateji geliştirmişti. İkmal hatlarını kesmeyi ve kaleleri ele geçirmeyi hedefleyen bu yaklaşım, onların yavaş ve sistemli ilerlemelerine yol açmıştır (Applebaum, 1984: 38). Bar Kokhba'nın ordusu, silahlanma, disiplin ve askerî uzmanlık açısından Romalılarla rekabet edemezdi. Bu nedenle savunmalarını, kasaba ve köylerin altına kazılmış kapsamlı mağara ve tünel sığınakları ağı üzerine kurgulamışlardır. Bu yöntem sayesinde Yahudiler, gizlendikleri noktalardan düzenledikleri pusularla Romalıların ilerleyişini sekteye uğratmayı başarmışlardır. Ne var ki, isyancılar tüm direnişlerine rağmen Romalıların şiddetli saldırılarından kurtulamamışlardır. Çünkü güçlü donanımına sahip olan Romalılar, kasaba ve köylerdeki küçük kaleleri ve isyancıların sığınak ağlarını yerle bir ederek tamamen ortadan kaldırmışlardır. Böylece Bethar Kalesi'ne konuşlanan Bar Kokhba ile birlikte ordusunun tamamı Roma *legion*ları tarafından öldürülmüştür. Sonuç olarak MS 135/136 yıllarında Romalılar isyanı bastırmış ve Bethar Kalesi'ni de büyük olasılıkla Şabat Günü'nde¹¹ ele geçirmişlerdir (Sevilla-Sharon, 1981: 86; Sheppard, 2013: 90). Cassius Dio'ya göre, Iulius Severus yönetimindeki Roma ordusu isyanı acımasızca bastırmıştır. Bu süreçte yaklaşık 985 Yahudi yerleşimi yok edilmiş, 50 civarında garnizon ortadan kaldırılmış ve 580.000'e yakın kişi öldürülerek isyan kanlı biçimde bastırılmıştır. Ayrıca felaketin başka bir boyutuna da değinen yazar, kıtlık, hastalık ve yangın nedeniyle ölenlerin sayısının tahmin edilemeyecek kadar fazla olduğunu belirtmektedir. Tabiri gereği, Iudeia yok edilerek toz yığınına dönüştürülmüş ve taş üstünde taş bırakılmamıştır. Canlı olarak yakalanan binlerce kişi ise, sürgün edilip köle olarak satılmış, üstelik toprakları da ellerinden alınmıştır (Cassius Dio, 1914: LXIX 14. 1-4; Mor: 2016: 470). Kaynakta bildirilen ölü sayısı oldukça yüksektir. Bu durum, sayının yazar tarafından abartılmış olma ihtimalini akla getirmektedir. Ancak Roma'nın güçlü askerî yapısı ve Yahudilerin kararlı savunma stratejileri dikkate alındığında, ölü sayısının makul olduğu da söylenebilir. Bu da isyanın sonuçlarının Yahudiler açısından yıkıcı olduğunu göstermektedir.

¹¹ Eski Ahit'e göre Şabat Yılı, "Yedinci Yıl" olarak belirlenmiş ve bu dönemde toprağın dinlenmesine vurgu yapılmıştır. Bu yıl boyunca Yahudiler tarım yapmaktan, yeni inşaa faaliyetlerinden ve tüketim odaklı davranışlardan uzak dururlar. Yani Şabat Yılı, dünyevi meşguliyetler yerine ruhsal dinginliğe arınma ilkesine dayanır. Yahudilikte, Tanrı'nın yarattığı dünyanın kutsallığına duyulan saygının bir ifadesi olarak bu yıl, dinlenme ve tefekkür zamanı olarak değerlendirilir. Yahudi takvimine göre Şabat Yılı, yedi yıllık döngülerle düzenli olarak tekrarlanan bir uygulamadır. Aynı zamanda bu yıl, Yahudi toplumunun dinî ritüelleri ve sosyal düzeni açısından belirleyici bir öneme sahiptir. Bu konu için I. Drazin ve S. M. Wanger'in *Onkelos on the Torah Leviticus* adlı eserine daha detaylı bkz. *Levililer*, XXV 1-7.

3. İSYAN SONRASI ROMA VE YAHUDİLER: SOSYO-POLİTİK YENİDEN YAPILANMA VE DİASPORA'NIN ŞEKİLLENMESİ

Romalılar tarafından İkinci Süleyman Mabedi'nin kalıntıları tamamen yok edilmiş, Bethar Kalesi ele geçirilmiş, Iudeia ise saban (bkz. Görsel 1) ile sürülmüştür (Smallwood, 1976: 459). H. Eshel ve E. M. Smallwood'a göre, ele geçirilen papirüslerde, isyan bastırıldıktan sonra “Yıldızın oğlu” olarak nitelendirilen Bar Kokhba'nın isminin, “hayal kırıklığının oğlu” veya “yalanının oğlu” anlamına gelen Ben/Bar Kosiba olarak değiştirilmiştir (Smallwood, 1976: 439-440; Eshel, 2006: 109). D. Hendin'e göre, ona bu lakabı, isyandan aldığı yenilgiden sonra hahamlar vermişlerdir (Hendin, 2010: 386). Bunun sebebi de muhtemelen, Bar Kokhba'nın Roma ordusuna karşı vermiş olduğu ağır kayıplar idi. Şayet üstünlük sağlasaydı, belki de ona bu unvan verilmezdi.

İsyanın bastırılmasından sonra Roma, askerî yapılanmada yeniden düzenlemeye gitmiş, bu kapsamda X. Fretensis *legionunu*, Iudeia'daki görev yerine kalıcı olarak yerleştirmiş, VI. Ferrata'yı ise Caparcotna'daki garnizonuna geri göndermiştir (Smallwood, 1976: 457; Isaac, 2017: 12). Kent, kültür ve mimari açıdan baştan aşağı değiştirilmiş, böylece Yahudiler'den eser bırakılmamıştır (Stern, 1993: 758-797). Hadrianus, çıkardığı yeni bir kararnameyle Iudeia'yı Hellen kentine dönüştürerek ona Aelia Capitolina adını vermiştir. Bu isim Aelius ve Capitolinus kelimelerinin birleşiminden oluşturulmuştur. Böylece bu birleşim, Aelius Hadrianus'un adı ile Iuppiter Capitolinus'un onuruna yapılan bir göndermeyi içermektedir (Golan, 1986: 238). Ayrıca bu isimlendirme, Hadrianus'un kendisini tanrılarla eşdeğer gördüğü mesajı da içermektedir. En önemlisi de Bar Kokhba İsyanı öncesinde bölge, Iudeia adıyla anılıyordu. Ancak isyandan sonra Hadrianus, Yahudilerle bölge arasındaki bağı tamamen koparmak ve Yahudi kimliğine dair tüm izleri silmek amacıyla bölgenin adını “*Syria-Palestina*” olarak değiştirmiştir. Eyalet içinde yer alan Aelia Capitolina, Caesarea Maritima, Lydda-Diospolis ve Neapolis gibi kentlerde önemli bir kültürel değişim yaşanmıştır. Bu kentlere Hadrianus, tapınaklar inşa ettirerek Hellenleşmelerini sağlanmıştır (Cassius Dio, 1914: LXIX. 12. 1; Jones, 1931: 82-85). Bundan sonra Iudeia'nın bütünüyle putperest inanç ve kültürün etkisi altına girdiğini söylemek mümkündür.

Hadrianus, isyanın ardından Yahudi toplumunun üzerindeki baskıyı daha da arttırmış ve sünnet yasağıyla birlikte geniş çaplı dinî uygulamaların yasaklanmasına dair kararnameler yayımlamıştır. Bu kararnamelerden bazıları sinagogların kapatılması ve Yahudilerin kendi yasalarını okumalarının yasaklanmasına yöneliktir. İsyanın bastırılmasıyla Yahudiler, Roma İmparatorluğu'nun otoritesine başkaldırdıkları için cezalandırılmışlardır. Bu bağlamda, yasal olarak *dediticii* (şartsız teslim olmuş, siyasi varlığını yitirmiş topluluk) statüsüne indirgenmişlerdir (Mor, 2016: 475). Hadrianus, Aelia Capitolina'ya ve çevresindeki bölgelere Yahudilerin girişini yasaklamış, orada yaşayan Yahudileri de çeşitli bölgelere sürgün etmiştir. Böylece Hadrianus, bu politika ile onlara bir daha bellerini doğrultamayacağı ağır darbeyi vurmuştur. Kent, artık Yahudi nüfusundan tamamen arındırılmış, ardından bölge Yahudi olmayan topluluklar tarafından sistemli biçimde sömürgeleştirilmiştir (Eusebios, 1926: IV 6. 2-3; Sevilla-Sharon, 1981: 87).

Bu döneme dek çeşitli güçlerin sürgün politikalarına maruz kalan ve Romalıların sert baskıları nedeniyle Iudeia'dan kopmak zorunda bırakılan Yahudiler, tarihlerinin en kapsamlı dağılmasını yaşamışlardır. Böylece dünyanın dört bir yanına yayılarak büyük bir diasporayı oluşturmuşlardır (Smallwood, 1976: 462). Yahudilerin geniş çaplı diasporaya dağılması sıradan bir nüfus hareketi olmamıştır. İşte bu süreç, birçok önemli gelişmeye sahne olmuştur. Bu gelişmelerden biri Hristiyanlığın meşru bir din olarak kabul edilmesi idi. Ayrıca Yahudiliğin tek tanrılı inanç anlayışı, pagan inançlara sahip Roma İmparatorluğu'nun batı bölgelerine taşınmasına da zemin hazırlamıştır. Yaşanan bu gelişmeler, ilerleyen dönemlerde Roma'nın Hristiyanlığı resmî din olarak kabul etmesinde ve bölgeye yayılmasında belirleyici rol oynamıştır. Bununla birlikte dağılmaları ve inançlarını yaymaları, Yahudiler tarafından Tanrı'nın kendilerine verdiği ilâhi bir misyon olarak kabul edilmekteydi (Gafni, 1997: 40; Noy, 2000: 261). Bu durum, Yahudiliğin artık sadece etnik bir aidiyet değil, aynı zamanda dinî bir kimlik olarak da benimsendiğini göstermektedir.

Görünen o ki, diaspora süreci hem Yahudi topluluklarının kimliğini şekillendirmiş, hem de Roma dünyasında önemli toplumsal ve kültürel değişimlere yol açmıştır. L. V. Rutgers, Yahudilerin Roma dünyasına entegrasyon sürecini şu şekilde ifade etmiştir: *Önce Yahudi oldular, sonra Romalı oldular, en sonunda ise Romalı Yahudi oldular*. Bu ifade, hem kimlik katmanlarının iç içeliğini hem de kültürel uyarlanmayı gözler önüne sermektedir (Rutgers, 1995: 268). Yazarın bu ifadesinden, isyan sonrasında Roma'nın dört bir yanına yayılan Yahudilerin hem kendi kimliklerini korudukları hem de içinde bulundukları bölgelerin kültürel unsurlarını benimsediklerini söylemek mümkündür. Aldıkları son büyük yenilginin etkisiyle sarsılan Yahudiler, artık Romalılara karşı direnişi değil, uzlaşmayı tercih etmişlerdir. Romalılar karşısında yaşanan bu son başarısızlıklar, Yahudilerin mesih anlayışında ve mesihe dair beklentilerinde radikal bir değişime neden olmuştur. Belirtildiği üzere, o dönemde bu konuda iki farklı ideolojik tutum sergilenmekteydi: Bu iki yaklaşımdan biri, Yahudilerin Roma egemenliğine karşı kurtuluşunun, gerçek ve tarihsel bir mesihin liderliğinde sağlanacağına inanırken; diğeri ise, Davut soyundan gelen ve ahir zamanda zuhur edecek olan son mesh edilmiş kralı bekleme fikrine dayanıyordu. Artık Yahudi mesihçiliği, siyasi bir kurtarıcıdan ziyade, manevi bir rehber ve ilâhi bir figür etrafında şekillenmeye başlamıştır. İsyanda alınan yenilgiyle birlikte, Yahudiler arasında ikinci görüş üstünlük kazanmış; kurtuluş beklentisinin kıyamete ertelenmesi, Roma yönetimiyle barışçıl bir ilişki kurulmasını mümkün kılmıştır (Mor, 2016: 478). Mesihanik akım (Yahudi-Hristiyan), yukarıda da belirttiğimiz gibi, başlangıçta Yahudilerin yaşadığı ağır sorunlara çözüm sunan bir Yahudi inancıydı. Ancak, Tarsuslu Paulus'un öncülüğünde, bu akım Yahudi olmayanlar arasında da yaygınlaşmaya başlamış ve taraftar kazanmıştır. Böylece, Roma İmparatorluğu'nun genelinde sorunlara çözüm öneren bir inanç sistemi haline gelmiştir. MS III. yüzyıla gelindiğinde mesihanik inanç Romalılar arasında hızla yayılarak pagan inancının etkisini kaybetmesine yol açmıştır (Boyarin, 1994; Maccoby, 1998).

4. İSYANIN TARİH YAZIMI VE OLAYI AYDINLATAN KAYNAKLAR

Bar Kokhba İsyanı, Roma'ya karşı Yahudi direnişinin tarihi ve arkeolojik kayıtlarla yeniden yapılandırılmasına olanak veren önemli bir olaydır. Birincil kaynakların yetersizliği nedeniyle, isyanın analizinde disiplinli bir yaklaşım öne çıkmıştır. Olayın tarihsel bağlamda yorumlanması, antik dönem yazılı kaynakların, modern tarih yazımı ve arkeolojik verilerin karşılaştırılarak değerlendirilmesine dayanır. Antik yazarlar arasında özellikle Cassius Dio ve Eusebios, önde gelen isimlerdendir ve bu iki yazar, isyan hakkında temel bilgi sağlayan önemli kaynaktır. Cassius Dio'nun *Roma Tarihi* adlı eseri, isyanın boyutlarını Roma merkezli bir perspektifle sunmakta olup, daha çok olayın askerî yönünü anlatmaktadır. Yahudi halkının uğradığı büyük kayıpları ve Roma ordusunun tepkisini detaylandırmıştır (Cassius Dio, 1914: LXIX 12-4). Yine benzer şekilde Eusebios, *Historia Ecclesiastica* adlı eserinde hem yönetsel hem de dinî bağlamda bazı olayları adlandırarak literatüre katkı sağlamış ve isyanı tanrısızlığın bir göstergesi olarak ele almıştır (Eusebios, 1926: IV 6). Bu durumda antik yazarın anlatısı da Hristiyan teolojik bağlamla şekillenmiştir. Arkeolojik açıdan ise, 1950'lerden bu yana Iudeia Çölü'nde keşfedilen mağara buluntuları, Bar Kokhba'nın idaresine dair papirüs belgeler, askerî mektuplar ve isyancı rejimin sikkelerine dair daha somut kanıtlar sunmuştur. Bu da, modern tarih yazımında katkı sağlamıştır. Özellikle İsraili ünlü arkeolog Yigael Yadin, 1960'lı yıllarda Nahal Hever ve Murabba'at mağaralarında yaptığı kazılarda bulduğu papirüs belgelerle bu isyanın örgütlü bir liderlik tarafından yürütüldüğünü ortaya koymuştur (Yadin, 1971: 23-45). Bar Kokhba'nın imzasını taşıyan belgelerden biri, vergi tahsili, bölge yöneticileri ve askerî düzenlemelere dair doğrudan kanıtlar sunmaktadır.

Arkeologlar tarafından sığınaklarda bulunan binlerce Bar Kokhba sikkesi, özellikle Y. Meshorer, bu döneme ait sikkeler üzerinde yaptığı analizlerle, isyanın sembolik boyutunu aydınlatmıştır. Bar Kokhba'nın bastırdığı sikkelerde yer alan ve bağımsızlık temalı sloganlarla birlikte "*İsrail'in kurtuluşu*" ve "*Iudeia'nın özgürlüğü*" gibi semboller, olayın askerî, siyasi, teolojik, ekonomik ve ideolojik boyutunu göstermektedir (Meshorer, 1982: 91-105).

Y. Meshorer'e göre bu sikkeler, halkta bir birlik duygusu aşılarmayı ve Tanrı'nın vaat ettiği kurtuluğu simgeleştirmeyi amaçlıyordu. Tarih yazımı açasından önemli bir tartışma alanı da, Rabbi Akiva'nın Bar Kokhba'yı mesih ilan etmesi ve kaynaklarda bu figürün nasıl ele alındığıdır. İlk başta bir kahraman olarak gösterilen Bar Kokhba, isyanın başarısızlığa uğramasından sonra “*Bar Kosiba*” olarak anılmıştır. Bu durum, Yahudi dinî yazınının isyan sonrası dönemde siyasi beklentilerden nasıl uzaklaştığını göstermektedir (Cohen, 1987).

P. Schäfer, Martin Goodman ve Shaye J. D. Cohen gibi tarihçiler, isyanın hem Iudeia'daki etkilerini, hem de diaspora Yahudiliđi üzerindeki sonuçlarını da değerlendirmişlerdir. P. Schäfer'e göre isyan, İmparator Hadrianus'un Yahudilere yönelik politikasında bir dönüm noktası olmuş ve Yahudiliğin dinsel boyutunu daha içe dönük hale getirmiştir (Schäfer, 2003a: 141-150). M. Goodman ise isyanın, Yahudiler için sadece askerî değil aynı zamanda sosyal bir kırılma noktası olduğunu belirtmiştir (Goodman, 2007: 88-90). Netice olarak, Bar Kokhba İsyanı'na dair tarih yazımı, çok kaynaklı ve disiplinler arası bir çerçevede ele alınmaktadır. Klasik tarihçiler, dinî anlatılar, arkeolojik veriler ve modern eleştirel tarihçilik bir araya getirilerek, olay yalnızca bir ayaklanma olarak değil, toplumun kimlik ve umut mücadelesi olarak yorumlanmaktadır. Elde edilen kanıtlar askerî başarıların sınırlı kalması, yıkıcı sonuçların ağır olması, Roma'nın sert yaptırımları ve Yahudi kimliğinin dini-diasporik ekseninde yeniden şekillenmesi gibi çok boyutlu sonuçlar ortaya koymaktadır. Bu süreç, Yahudi tarihinin sonraki dönemlerinde önün kültürel ve dinî merkez haline gelmesini hızlandırmıştır.

5. SONUÇ

Bar Kokhba İsyanı, Roma İmparatorluğu'na karşı Yahudilerin son büyük siyasi direnişı olarak tarihe geçmiştir. Bu isyanın sonucunda bölgesel ve kültürel açıdan ciddi dönüşümler yaşanmıştır. Bu direnişin neticesi, hem Yahudi toplumu hem de bölgesel siyasi dengeler açısından çok ağır olmuştur. İsyan, Yahudiler açısından büyük bir yıkımla sona ermiş ve kent harap olmuştur. Savaşta yaşanan katliamlar, göçler ve sürgünler sonucunda bölgedeki demografik yapı önemli ölçüde değişmiştir. İsyanın bastırılmasıyla Roma, Yahudi toprakları üzerindeki egemenliğini pekiştirmiş, bölgenin idari yapısını tamamen değiştirmiş ve Yahudilere karşı sert tedbirler almıştır. İmparator Hadrianus, isyanın merkezi olan Iudeia'yı yeniden organize ederek, Yahudilerin yaşadığı bölgenin adını “*Syria Palaestina*” olarak değiştirmiştir. Bu isim değişikliği, sadece idari bir hamle değil, aynı zamanda Yahudi halkının tarihsel ve kültürel bağlarının zayıflatılmasına yönelik sembolik bir adım olmuştur. Bu da, hem coğrafi bir düzenleme, hem de Yahudi halkının tarihsel köklerinin silinmesine yönelik stratejik bir hamle olduğunu göstermekteydi. Bununla birlikte Hadrianus, Yahudi dinî pratiklerini ve kültürel varlıklarını sınırlandırmıştır. Böylece Yahudi dinî yaşamı devlet tarafından denetlenir hale gelmiş ve siyasi özerkliklerinin sona ermesiyle birlikte Yahudiler arasında dinî kimlik ön plana çıkmıştı. Bu süreçte Yahudi dinî liderleri daha önemli hale gelirken, siyasi bağımsızlık arzusu bir süreliğine rafa kalkmıştı. Ayrıca, Yahudilerin dinî merkezi olan Iudeia kenti, ellerinden tamamen alınarak, Hadrianus'un emriyle Roma kolonisi Aelia Capitolina adı altında yeniden inşa edilmişti. İsyanın sonrasında yaşanan en ağır sonuçlardan biri de Yahudi nüfusunun ciddi oranda azalmasıydı. Savaşta yaşanan büyük kayıplar ve Roma'nın uyguladığı sürgün politikaları nedeniyle Yahudiler, artık yoğun olarak yaşadıkları topraklardan uzaklaştırılmış, bu durum onların ana vatanlarından kopuşunu hızlandırmıştı. Bu yasak, Yahudilerin politik ve dinî özerkliğini sona erdirmiş, bu da Yahudi toplumunun yapısında köklü değişikliklere yol açmıştı. Yahudiler artık siyasal anlamda bağımsız bir devlet kurma şansını büyük ölçüde kaybetmişti. İsyanın başarısızlıkla sonuçlanması, Yahudilerin politik açıdan bölünmesine ve zayıflamasına yol açsa da, bu durum onların şüphesiz kimliğinin daha çok dinî ve kültürel temeller üzerinde şekillenmesine açısından kritik bir dönüm noktası olmuştur. Böylece, isyanın doğrudan siyasi başarısızlığı, uzun vadede Yahudi kimliğinin dinî ve kültürel anlamda güçlenmesine katkı sağlamıştır.

Sonuç olarak, Bar Kokhba İsyanı, Yahudi tarihinde hem büyük bir yıkım hem de yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. İsyân sonrası Roma'nın Yahudi topraklarına yönelik egemenliği pekişmiş ve bölge Roma idaresi altında yeniden yapılandırılmıştır. Bu nedenlerle, Bar Kokhba İsyanı siyasi bağımsızlığın kaybı, demografik ve kültürel anlamda yeni bir başlangıç, Diaspora'nın güçlenmesi ve Yahudi kimliğinin yeni bir çerçeveye oturması olarak özetlenebilir.

KAYNAKLAR

Antik Literatür

Cassius Dio. (= *Historiae Romanae*) Cassius Dio. (1925). *Roman History (Books XXXVI-XL)* (C. III) (çev. E. Cary), William Heinemann; The Macmillan Co. (Loeb Classical Library 53), London and New York.

Cassius Dio. (= *Rhomaika*) Cassius Dio. (1914). *Roman History (Books LXI-LXX)* (C. VIII) (çev. E. Gary), William Heinemann; G. P. Putnam's Sons, London; New York.

Eusebios. (= *Historia Ecclesiastica*) Eusebius. (1926). *Ecclesiastical History (Books I-V)* (C. I) (çev. K. Lake), Harvard University Press, Cambridge. (Loeb Classical Library, No. 153).

Historia Augusta. (1924). *Historia Augusta* (C. I) (çev. D. Magie), Harvard University Press, London. (Loeb Classical Library 139).

Paulus Orosius. (= *Historiarum Adversum Paganos Libri VII*). Paulus Orosius. (1964). *The Seven Books of History against the Pagans* (çev. R. J. Deferrari), The Catholic University of America Press, Washington D.C.

Modern Literatür

Abusch, R. (2003). Negotiating Difference: Genital Mutilation in Roman Slave Law and the History of the Bar Kokhba Revolt (Ed. P. Schäfer), *The Bar Kokhba War Reconsidered*, ss. 71-91, Mohr Siebeck, Tübingen.

Applebaum, S. (1976a). *Prolegomena to the Study of the Second Jewish Revolt (A. D. 132-135)*, British Archaeological Reports, Oxford.

Applebaum, S. (1976b). Economic Life in Palestine, (Ed. S. S. M. Stern), *The Jewish People in the First Century: Historical Geography, Political History, Social, Cultural and Religious Life and Institutions* (C. II), ss. 631-700, Van Gorcum, Assen.

Applebaum, S. (1984). "The Second Jewish Revolt (ad 131-35)", *Palestine exploration quarterly*, 116(1): 35-41.

Barnard, L. W. (1969). "Hadrian and Judaism", *Journal of Religious History*, 5(4): 285-298.

Bietenhard, H. (1948). "Die Freiheitskriege der Juden unter den Kaisern Trajan und Hadrian und der messianische Tempelbau", *Judaica*, 4(1): 57-77.

Birley, A. R. (1997). *Hadrian. The restless Emperor*, Routledge, London and New York.

Blaschke, A. (1998). *Beschneidung: Zeugnisse der Bibel und verwandter Texte*, Francke Verlag, Tübingen.

Bowersock, G. W. (1980). A Roman Perspective on the Bar Kokhba War (Ed. W. S. Green), *Essays in Religion and History*, ss. 131-141, Ann Arbor.

Boyarín, D. (1994). *A Radical Jew: Paul and the Politics of Identity*, University of California Press, Berkeley. (Contraversions: Critical Studies in Jewish Literature, Culture, and Society).

Burnstein, B. H. (2013). *The Causes Of The Bar Kokhba Revolt: A Critical Reassessment And New Comparisons*, University of Michigan, Michigan.

CNG= Classical Numismatic Group. (2012). Auction 91 Lot 681.

Cohen, S. J. D. (1987). *From the Maccabees to the Mishnah*, Westminster John Knox Press, Louisville; Kentucky.

Cordier, P. (2001). "Les romains et la circoncision", *Revue des Études juives*, 160(3): 337-355.

- Dąbrowa, E. (2017). Hadrianic Governors of Syria: A Reappraisal. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 285-291.
- Dando-Collins, S. (2012). *Legions of Rome: The Definitive History of Every Imperial Roman Legion*, Thomas Dunne Books, New York.
- Eck, W., Foerster, G. (1999). "Ein Triumphbogen für Hadrian im Tal von Beth Shean bei Tel Shalem", *Journal of Roman Archaeology*, 12: 294-313.
- Eshel, H. (2006). The Bar Kokhba Revolt, 132-135, (Ed. S. T. Katz), *Cambridge History of Judaism*, ss. 105-121, Cambridge University Press, Cambridge.
- Eshel, H., & Amit, D. (1988). *Me'arot ha-miflat mi-tekufat mered Bar-Kokhva*, ha-Hevrah la-hakirat Erets-Yisra'el ye-'atikoteha, Israel.
- Freyne, S. (1980). *Galilee From Alexander the Great to Hadrian 323 Bce to 135 Ce A Study of Second Temple Judaism*, University of Notre Dame Press, Wilmington, Del.; Notre Dame, Ind.: M. Glazier, Inc.
- Fündling, J. (2006). *Kommentar zur Vita Hadriani der Historia Augusta*, R. Habelt, Bonn.
- Drazin, I., Wanger, S. M. (2008). *Onkelos on the Torah Leviticus*, Gefen Publishing House, Jerusalem.
- Gafni, I. M. (1997). *Land, Center and Diaspora: Jewish Constructs in Late Antiquity*, Sheffield Academic Press, İngiltere.
- Golan, D. (1986). "Hadrian's Decision to supplant "Jerusalem" by Aelia Capitolina", *Historia*. 35(2): 226-239.
- Goodman, M. (2007). *Rome and Jerusalem: The Clash of Ancient Civilizations*, Vintage, New York.
- Gündüz, Ş. (1998). *Din ve İnanç Sözlüğü* (1. Baskı), Vadi Yayınları, Ankara.
- Grabbe, L. L. (2010). *An Introduction to Second Temple Judaism History and Religion of the Jews in the Time of Nehemiah, the Maccabees*, T&T Clark International Hillel and Jesus, London.
- Grabbe, Lester L. (2011). *Synagogue and Sanhedrin in the First Century* (C. II) (Eds. T. Holmén ve S. E. Porter), ss. 1723-1745, Leiden, Brill: Handbook for the Study of the Historical Jesus.
- Hachlili, R. (1988). *ancient jewish art and archaeology in the land of israel*. Brill, Leiden, New York, København, Köln.
- ANS= Hendin, D. (2021). *Guide to Biblical Coins* (6. Baskı), American Numismatic Society, New York.
- Hodges, F. M. (2001). "The Ideal Prepuce in Ancient Greece and Rome: Male Genital Aesthetics and Their Relation to" Lipodermos", Circumcision, Foreskin Restoration, and the" Kynodesmē", 75(3), *Bulletin of the History of Medicine*, 375-405.
- Horbury, W. (2014). *Jewish War under Trajan and Hadrian*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Isaac, B. (2003). Roman Religious Policy and the Bar Kokhba Revolt (Ed. P. Schäfer), *The Bar Kokhba War Reconsidered*, ss. 37–54, Mohr Siebeck, Tübingen.
- Isaac, B. (2017). *Caesarea-on-the-Sea and Aelia Capitolina: Two Ambiguous Roman Colonies*, L'héritage grec des colonies romaines d'Orient.
- Isaac, B. H., Roll, I. (1976). "A Milestone of A.D. 69 from Judaea: The Elder Trajan and Vespasian", *The Journal of Roman Studies*, 66: 15-19.
- Isaac, B., & Oppenheimer, A. (1985). "The revolt of Bar Kokhba: ideology and modern scholarship", *Journal (The) of Jewish Studies London*, 36(1): 33-60.
- Jones, A. H. (1931). "The urbanization of Palestine", *The Journal of Roman Studies*, 21(1): 78-85.
- Kanael, B. (1957). "The partition of Judea by Gabinius", *Israel Exploration Journal*, 7(2): 98-106.

- Lehmann, O., & Stern, S. M. (1953). "A Legal Certificate from Bar Kochba's Days", *Vetus Testamentum*, 3(4): 391-396.
- Maccoby, H. (1998). *The Mythmaker Paul and the Invention of Christianity*, Barnes & Noble Books NY, New York.
- Magness, J. (2002). *In the footsteps of the Tenth Roman Legion in Judea. The First Jewish Revolt – Archaeology, History and Ideology*, ss. 189-212, Routledge, London & New York.
- Mantel, H. (1969). "[The Causes of the Bar Kokhba Revolt]: Postscript", *The Jewish Quarterly Review*, 59(4): 341-342.
- RIC**= Mattingly, H., Amandry, M., Burnett, A., & Mairat, J. (1984). *The Roman imperial coinage* (2. Baskı), (Eds. C. H. V. Sutherland, R. A. G. Carson, I. Carradice, & T. V. Buttrey), Spink and Son Ltd, London.
- AJC**= Meshorer, Y. (1982). *Ancient Jewish coinage* (C. II), Amphora Book, New York.
- Meshorer, Y. (1989). *Aelia Capitolina: Catalogue of Coins from the Eleventh Regnal Year of Hadrian to the Reign of Heraclius*, Israel Museum, Jerusalem.
- TJC**= Meshorer, Y. (2001). *A treasury of Jewish coins from the Persian period to Bar Kokhba* (C. I ve II), Yad ben-Zvi Press, Jerusalem.
- Meshorer, Y., Bijovsky, G., & Fischer-Bossert, W. (2013). *Coins of the Holy Land: the Abraham and Marian Sofaer Collection at the American Numismatic Society and the Israel Museum* (C. I), (Eds. David Hendin & Andrew Meadows), American Numismatic Society, New York.
- Mildenberg, L. (1980). "Bar Kokhba coins and documents" *Harvard Studies in Classical Philology*, 84: 311-335.
- Mildenberg, L. (1984). *The coinage of the Bar Kokhba War*, Sauerländer, Typos VI. Aarau.
- Mor, M. (2016). *The Second Jewish Revolt: The Bar Kokhba War, 132–136 CE* (C. LXVI), Brill, Leiden.
- Nânâ, M. (2008). *Yahudi Tarihi* (çev. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul.
- Kokkinos, N. (2016). 11 An Approach to Herodian Peraea. *Viewing Ancient Jewish Art and Archaeology*, ss. 271-290). Brill.
- Noy, D. (2000). *Foreigners at Rome: Citizens and Strangers*, Classical Press of Wales, Londra.
- Orni, E.; Efrat, E. (1973). *Geography of Israel*, Israel University Press, Kudüs.
- Oppenheimer, A. (2003). The Ban of Circumcision as a Cause of the Revolt A Reconsideration (Ed. P. Schäfer), *The Bar Kokhba War Reconsidered*, ss. 55-69, Mohr Siebeck, Tübingen.
- Özen, Â. (2001). *Yahudilikte İbadet*, Ayışığı Kitapları, İstanbul.
- Peltonen, J. (2019). *Alexander the Great in the Roman Empire, 150 BC to AD 600*, Routledge.London and New York.
- Pollard, N. (2000). *Soldiers, Cities, and Civilians in Roman Syria*, University of Michigan Press, Ann Arbor.
- Rutgers, L. V. (1995). *The Jews in Late Ancient Rome: Evidence of Cultural Interaction in the Roman Diaspora*, Brill, Leiden.
- Schäfer, P. (1981). *Der Bar-Kokhba-Aufstand Studien zum zweiten jüdischen Krieg gegen Rom*, Mohr Siebeck, Tübingen.
- Schäfer, P. (2003a). *The History of the Jews in the Greco-Roman World: The Jews of Palestine from Alexander the Great to the Arab Conquest* (2. Baskı), Routledge, London and New York.
- Schäfer, P. (2003b). *The Bar Kokhba War Reconsidered New Perspectives on the Second Jewish Revolt against Rome*. Mohr Siebeck, Tübingen.
- Schiffman, L. H., & VanderKam, J. C. (2010). *Encyclopedia of the Dead Sea scrolls* (C. I) [A-M]. Oxford University Press, Oxford.

Schürer, E. (1973). *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.-A.D. 135)* (C. I) (Eds. P. Vermes; M. Black), Bloomsbury T&T Clark, London; New Delhi; New York; Sydne.

Sevilla-Sharon, M. (1981). *İsrail Ulusu'nun Tarihi*, Graph Press, Yeruşalayim.

Sheppard, S. (2013). *The Jewish Revolt Ad 66–74*, Osprey Publishing, Oxford.

Sherwin-White, A. N. (1966). *The Letters of Pliny A Historical and Social Commentary*, Clarendon Press, Oxford.

Smallwood, E. M. (1959a). "The legislation of Hadrian and Antoninus Pius against circumcision", *Latomus*, 18(2): 334-347.

Smallwood, E. M. (1976). *The Jews under Roman Rule: From Pompey to Diocletian*, Brill, Leiden.

Stern, E. (1993). *The New Encyclopedia of Archaeological Exvacations in the Holy Land* (C. II), The Israel Exploration Society, Kudüs.

SNG= Sylloge Nummorum Graecorum. (1969). USA, The Collection of the American Numismatic Society, New York.

Torah. (1981). *The Torah* (çev. P. W. Günther; B. J. Bamberger; W. W. Hallo), Union of American Hebrew Congregations, New York.

Weikert, C. (2016). *Von Jerusalem zu Aelia Capitolina Die römische Politik gegenüber den Juden von Vespasian bis Hadrian*, (Ed. H. J. Gehrke), Vandenhoeck & Ruprecht.

Wilson, M. R. (1989). *Our Father Abraham Jewish Roots of the Christian Faith*, Wm. B. Eerdmans Publishing Company, America.

Witulski, T. (2012). *Apk 11 und der Bar Kokhba-Aufstand: Eine zeitgeschichtliche Interpretation*, Mohr Siebeck, Tübingen. (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament: 2. Reihe, Band 337).

Yadin, Y. (1971). *Bar-Kokhba: The Rediscovery of the Legendary Hero of the Last Jewish Revolt Against Imperial Rome*, Weidenfeld and Nicolson, London.

Yadin, Y., Greenfield, J. C., Yardeni, A., Levine, B. A. (2002). *The Documents from the Bar-Kokhba Period in the Cave of Letters*, Israel Exploration Society: Institute of Archaeology, Hebrew University of Aramaic and Nabatean Aramaic Papyri: Shrine of the Book, Jerusalem.

Zissu, B., Ganor, A. (2006). "A Lead Weight of Bar Kokhba's Administration", *Israel exploration journal*, 56: 178-182.

Zissu, B., Langford, B., Raviv, D., Davidovich, U., Porat, R., & Frumkin, A. (2014). "Coins from the Elqana Cave in Western Samaria", *Israel Numismatic Journal*, 18: 146-155.